

RZYMSKOKATOLICKIE BUDOWNICTWO KULTOWE W TWÓRCZOŚCI PROJEKTOWEJ JÓZEFA P. DZIEKOŃSKIEGO (1844—1927)

W 1893 r. Józef Dziekoński został mianowany architektem diecezji warszawskiej. Nominacja ta, w komentarzu jednego z czasopism stołecznych, miała być uhonorowaniem jego zasług dla wzniesienia rzekomo ponad stu świątyń¹. Pierwszy spis dokonań architekta — wprawdzie dalece niepełny lecz nie budzący zasadniczych wątpliwości, znajdujemy dopiero w r. 1905 na łamach „Rocznika Naukowo-Literacko-Artystycznego”, gdzie wymieniono kilka wczesnych realizacji (Zakopane, Jadów, Zawady, Kałuszyn). Z prac prowadzonych w Warszawie odnotowano budowę kościołów p.w. św. Floriana i św. Stanisława, oraz ukończone już wówczas przebudowy — św. Karola Boromeusza i św. Aleksandra. Godne uwagi są również wzmianki o rekonstrukcji kaplicy Kochanowskich w Zwoleniu i „gruntownej restauracji z ołtarzem nowym kaplicy Najświętszego Sakramentu w katedrze plockiej”². Spis ten jest jednocześnie weryfikacją dziennikarskich fantazji sprzed lat, zwielokrotniających ówczesne osiągnięcia architekta do rozmiarów uzyskanych przezeń w ciągu całego, pracowitego żywota. Zarejestrowany bowiem w Roczniku etap twórczości J. Dziekońskiego niewiele odbiega od dorobku, jaki posiadał stając się urzędnikiem kurialnym.

O scharakteryzowanie przyczyn determinujących rozwój talentu J. Dziekońskiego najwcześniej, bo już w 1908 r. pokusił się jego były współpracownik — A. Nieniewski, zamieszczając w „Przeglądzie Technicznym” bogato ilustrowany artykuł³. Zawarta tam lista obiektów sakralnych obejmuje 13 kościołów i 10 pro-

¹ „Rola”, R. 1903 nr 10 s. 157.

² „Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny na rok 1905”, red. W. Okręt, Warszawa 1905 s. 284.

³ A. Nieniewski, *Architekt Józef Dziekoński*, „Przegląd Techniczny” (dalej: PTachn) R. 1908 s. 14 n.

jektów „oczekujących w najbliższym czasie wykonania”⁴. Wybór przedstawionych budowli, mimo że sprawia wrażenie dość przypadkowego, oparł autor na czytelnych kryteriach, wymieniając prawie wszystkie ze wzniesionych już podówczas prowincjonalnych świątyń, zaprojektowanych na przełomie wieków (po roku 1887), a przynależnych do rozwiniętej fazy historyzmu z elementami swojskimi. Znacznie szerszy, obejmujący 60 pozycji, jest „spis kościołów wybudowanych lub przebudowanych przez J. Dziekońskiego”, opublikowany przez H. Stifelmana w r. 1919, z okazji siedemdziesięciopięciolecia urodzin architekta⁵. Można sądzić, że zestawienie to było autoryzowane, chociaż brakuje w nim kilku budowli z okresu poprzedzającego jubileusz.

Wymienione opracowania stanowią podstawowy materiał dotyczący twórczości J. Dziekońskiego, daleki jednak od wyczerpania wszystkich jego dokonań z półwiecza aktywności zawodowej. Bazę źródłową rozszerzył nieco St. Łoza⁶, wykorzystując m.in. informacje z nekrologów drukowanych przez „Kurier Warszawski”⁷ oraz „Architekturę i Budownictwo”⁸; nie ustrzegł się jednak przeoczeń i rażących błędów, które zostaną skorygowane w dalszej części pracy. Nowych danych nie wnoszą lakoniczne noty w: *Allge-*

⁴ Autor wymienia kościoły w Radomiu, Białymstoku, Kołbieli, Czerwoncu, Garwolinie, Przedecz, Poświętnem, Liwie, Kamieńczyku, Popowie, Latowiczu, Nasielsku, Jakubowie oraz projekty przygotowane do Strykowa, Orłowa Murowanego, Mińska Litewskiego, Tomaszowa Lubelskiego, Baku, Kazimierza, Rzekunia, Dzierżenina, Domaniewic, Gąbina. Wśród reprodukcji są m.in. rysunki z projektu kościoła w Swierżu, który też należało umieścić w grupie przygotowywanej do realizacji. Wspomniana jest również rekonstrukcja kościoła p.w. św. Anny w Wilnie.

⁵ H. Stifelman, *Uczczenie zastug profesora Józefa Dziekońskiego*, PTechn R. 1919 nr 13—14 s. 63 n. Załączony spis kościołów zawiera następujące pozycje: „W Warszawie: S. Aleksandra, S. Floryana, S. Stanisława, S. Karola Boromeusza, Zbawiciela. Na prowincji: Babice, Białystok, Bielsk, Błonie, Chojny, Domaniewice, Dębe, Długosiodło, Dąbrowa Wielka, Grybów, Garbów, Garwolin, Jakubów, Janówiec, Jadów, Kazimierz, Kołbiel, Kamieńczyk, Kamionna, Konstancin, Konstantynów, Kosów, Kulesze, Kałuszyn, Lubochnia, Liw, Łopiennik, Mokrelipie, Malowa Góra, Mścibów, Nasielsk, Mińsk Mazowiecki, Przedecz, Popowo, Poświętne, Puchały, Ptkanów, Pniewo, Radom, Ryki, Ratoszyn, Rzekun, Stoczek, Stryków, Sulerzyż, Tczew, Worów, Wąsewo, Zawady, Zuzela, Zelwa, Zakopane, Żyrardów”.

⁶ S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954 s. 67 n. Nowymi pozycjami są tu: przebudowa fary radomskiej, odbudowa kościoła p.w. św. Idziego w Inowłodzu, dobudowa kaplicy Wodzyńskich w Izbycy Kujawskiej oraz niesłusznie przypisywany J. Dziekońskiemu kościół w Leoncinie.

⁷ A. Wolmar, *S.p. Józef Dziekoński*, „Kurier Warszawski” (dalej: KW), R. 1927 nr 49 s. 9—10.

⁸ *S.p. Józef Dziekoński*, „Architektura i Budownictwo” (dalej: AiB), R. 1927 s. 26.

*meines Lexikon der bildenen Künstler*⁹ — w opracowaniu S. Tomkiewicza i *Polskim Słowniku Biograficznym*¹⁰ — autorstwa Z. Mączyńskiego.

Zdzisław Mączyński (1871—1961) miał szczególne prawa do zredagowania tego biogramu, był bowiem najwytrwalszym pracownikiem i największą indywidualnością wśród architektów zatrudnionych w biurze J. Dziekońskiego. Karierę zawodową w Warszawie rozpoczął w r. 1901, jako nieznaną przybysz z Galicji, mając za sobą dwa lata praktyki u Sławomira Odrzywolskiego (1846—1933) przy restauracji katedry wawelskiej. Niezwykle owocna współpraca z J. Dziekońskim została przerwana dopiero w r. 1915, kiedy to, jako obywatel austriacki, został internowany do Moskwy¹¹. Był już wówczas znanym twórcą kościołów, przy projektowaniu których szczególnie chętnie inspirował się drewnianym budownictwem podhalańskim, przetwarzając je w ciekawe przykłady zmodernizowanego historyzmu. Mimo niewątpliwych możliwości pełnej emancypacji nieprzerwanie pracuje z „przeznaczonym Majstrem”, jak powie po latach o swym pryncypale. Efekty tej pracy były imponujące, a dzięki spisaniem pod koniec życia *Pamiętnikowi*¹² można odtworzyć prawie pełny dorobek J. Dziekońskiego z lat 1901—1913.

W Instytucie Sztuki PAN znajduje się zbiór pomiarów wykreślonych przez Z. Mączyńskiego na podstawie notat J. Dziekońskiego, korespondencja architekta oraz dokumentacja prac konserwator-

⁹ U. Thieme i F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenen Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig 1914 t. 10 s. 279.

¹⁰ PSB t. 6 s. 134.

¹¹ Z. Mączyński, *Wspomnienie z czasów powstania i działalności Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie w latach od 1906 do 1915*, „Ochrona Zabytków” (dalej: OZ), R. 1958 nr 3—4 s. 157.

¹² Rękopis *Pamiętnika* znajduje się w posiadaniu rodziny architekta. Wymienione są tam, w podziale na dwie grupy: Pierwsza — „kościół, przy których projektowaniu i budowie” autor brał udział w latach 1902—1905 — Kazimierz, Przedecz, Rzekun; w r. 1906 — Poświętne, Dzierżenin, Domaniewice, Ratoszyn, Zuzela, Radom (fara), Liw, Kamionna, Konstantynów, Dębe Wielkie, Janówiec, Puchały, Mokrelipie, Malowa Góra, Błonie Łęczyckie, Łopiennik, Długosiodło, Warszawa — kościół p.w. św. Stanisława; w roku 1908 — Bielsk, Konstancin, Warszawa — kościół p.w. Dzieciątka Jezus; w roku 1910 — Zelwa, Ryki, Latowicz, Chojny, Jakubów, Wilno — kościół p.w. św. Anny, Lubochnia, Nasielsk. Druga — „dla których wykonywał tylko prace projektowe” w latach 1901—1905 — Brzostkowie (?), Gębice, Baku, Bielsk, Mińsk Litewski; w r. 1906 — Mikołajewice, Cerekiew, Giewartów, Niemce, Dołhobrody; w r. 1907 — Orłów Murowany, Świerże, Tomaszów Lub., Stryków; w r. 1908 — Białaszewo, Tczew; w r. 1909 — Kulesze, Belsk, Biała Rawska, Grybów; w r. 1911 — Dobrowola, Narewka, Wąsewo, Kargów, Pniewo, Mścibów, Krzemienica, Nasielsk; w r. 1913 — Dźwińsk, Fajslawice, Korytnica, Gąbin.

skich¹³. Wchodzą one w skład zespołu p.n. Materiały Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, stanowiącego ocalałe fragmenty archiwaliów Wydziału Architektury i Konserwacji, a później Wydziału Konserwatorskiego, patronujących poczynaniom przy budowlach zabytkowych.

Nieco informacji odnoszących się do poszczególnych kościołów — w tym kilku nowych, nie uwzględnionych w cytowanych źródłach — można odnaleźć w lakonicznych najczęściej wzmiankach prasowych, gdzie dość skrupulatnie odnotowywano uzyskanie pozwolenia na budowę, uroczystości związane z poświęceniem kamienia węgielnego czy konsekracją świątyni. Podobne dane, lecz w znacznie szerszym ujęciu zebrał ks. Jan Wiśniewski, wydając szereg prac poświęconych opisom „miast, kościołów, zabytków i pamiątek” w dekanatach diecezji kieleckiej, sandomierskiej i częstochowskiej¹⁴. Przyczynki te uzupełniają niejednokrotnie dalece niepełne wyniki kwerend w archiwach diecezjalnych i parafialnych. Tym niemniej zachowało się tam kilkanaście oryginalnych projektów¹⁵, wzbogacających niezbyt imponujący zestaw poważnych ma-

¹³ Archiwum IS PAN w Warszawie — Materiały TOnZP (dalej AIS). Zbiór pomiarów tworzą rzuty poziome kościołów drewnianych, w miejsce których powstały nowe — murowane (Jadów — 1873 r.; Zuzela — 1906; Kamionna, Kazimierz, Worów — 1909 r.; Bielsk, Domaniwice, Latowicz — 1910 r.; Dzierżenin — 1911 r.; Radzonów — 1913 r.; Garbów, Lubochnia, Pniewo — 1914 r.) oraz plany kościołów, które miały zostać rozbudowane (Mińsk Maz. — 1903 r.; Cerekiew — 1905 r.; Teczów — 1907 r.; Brdów — 1908 r.; Zwoleń — 1910 r.; Fajslawice, Inowódź: kościoły p.w. św. Idziego i p.w. św. Michała, Kargów — 1911 r.; Siemno — 1913 r.). Znajduje się tu także pełna inwentaryzacja kościoła w Ptkanowie z r. 1909 i Dobrowodzie (bez przekrojów) z r. 1910, wykonane przez Z. Mączyńskiego na podstawie własnych pomiarów. Ponadto, w tym samym zespole jest „Szkic rozszerzenia kościoła w Kargowie” (rzut i dwie elewacje), jak i pomysłowo rozwiązane powiększenie zakrystii w Siemnie. W korespondencji architekta zwracają uwagę sprawozdania dotyczące zamierzonych prac w Goszczynie — 1913 r., Grodźcu, Korcu i Szańcu — z roku następnego. Wcześniej, bo w r. 1909, J. Dziekoński zawiadomił Wydział Architektoniczny o zamiarze dobudowania wieży do fasady kościoła w Białej Rawskiej, wymienionej w *Pamiętniku Z. Mączyńskiego*. Wieżę wybudowano przed r. 1914, lecz jako wolno stojącą — czy projektował ją J. Dziekoński, pozostaje sprawą otwartą.

¹⁴ Z wielu prac tego autora na uwagę zasługuje wydawana w latach 1909—1915, seria *Monumenta Dioecesis Sandomiriensis*, przynosząca m.in. monografie dekanatu łęckiego, radomskiego i kozienickiego, a w nich sporo informacji o działalności J. Dziekońskiego.

¹⁵ Kwerendy przeprowadzone w archiwach diecezjalnych przysporzyły nieco materiałów historycznych, jednak tylko we Włocławku natrafiono na projekt kościoła w Giewartowie oraz kaplicy Wodzyńskich w Izbicy Kujawskiej, pozostałą dokumentację odnaleziono w archiwach parafialnych.

teriałów ikonograficznych, znanych głównie z reprodukcji w czasopismach technicznych¹⁶.

W okresie aktywności zawodowej J. Dziekońskiego obowiązywały niezmiennie przepisy, określające dokumentację niezbędną do uzyskania pozwolenia na budowę. Na dokumentację tę składał się kosztorys wraz z opisem technicznym oraz projekt, który według dzisiejszej terminologii można nazwać — wstępnym. Zawierał on plan sytuacyjny, rzut fundamentów i przyziemia, przekroje — poprzeczny i podłużny oraz elewacje — przynajmniej frontową i boczną, a niekiedy również widok perspektywiczny. Inwestor otrzymywał dwa egzemplarze projektu wstępnego, datowane i sygnowane przez architekta oraz zatwierdzone przez budowniczego gubernialnego i w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, które udzielało zgody na podjęcie prac. Jest to więc najbardziej miarodajny materiał źródłowy do sprecyzowania czasu powstania określonej koncepcji, która w trakcie budowy mogła być i często była modyfikowana przez samego architekta albo wypaczana przez nieudolność czy „pomysłowość” wykonawców, jeżeli projektant nie nadzorował bezpośrednio prac.

Budowle o bardziej skomplikowanej postaci wznoszono na podstawie szczegółowych rysunków roboczych, dostarczanych sukcesywnie w trakcie realizacji. Poszczególne fragmenty dokumentacji roboczej mogły być rozrysowywane czy nawet opracowywane przez pomocników architekta wiodącego. Są one zwykle też datowane. Pozwala to śledzić wprowadzanie na bieżąco zmian czy poprawek, oczywiście jeżeli zachował się jednocześnie projekt wstępny. Daty na rysunkach informują stosunkowo dokładnie o kolejnych fazach wznoszenia obiektu, a parafy i inicjały zdradzają tożsamość współpracowników. Niestety, wykorzystywana bezpośrednio na budowie dokumentacja robocza była z natury rzeczy najbardziej narażona na zniszczenie; przetrwała w sporadycznych tylko przypadkach.

Niejednokrotnie zwodnicze jest ustalanie terminów na podstawie źródeł pisanych z archiwów parafialnych lub diecezjalnych. W kronikach i inwentarzach kościelnych, spisanych najczęściej *ex post*, nagminnie występuje nieprecyzyjna nomenklatura i także datowanie, wiarygodne z reguły tylko co do poświęcenia i konsekracji świątyni. Benedykcję (poświęcenie) można utożsamiać z zakończeniem stanu surowego — często bez wież, a konsekrację z całkowitym wykonaniem prac, chociaż zdarza się, że następuje ona i znacznie później.

¹⁶ Poza PTechn, „Inżynierią i Budownictwem” (dalej: IiB) czy „Architektem”, w których zamieszczono w sumie kilkanaście projektów, pojedyncze rysunki z dokumentacji technicznej były też prezentowane w czasopismach ilustrowanych.

W okresie popowstaniowym, aż do wydania ukazu tolerancyjnego, oczekiwanie na zatwierdzenie dokumentacji trwało zwykle bardzo długo, nieraz i kilkanaście lat. Trudności ekonomiczne, szczególnie przy notorycznym wtedy budowaniu w skali znacznie przewyższającej potrzeby parafii, powodowały, że wznoszenie kościoła — nierzadko z przestojami i dłuższymi przerwami — bywało bardzo rozciągnięte w czasie. Określenie w miarę dokładnej daty opracowania projektu wstępnego na podstawie znanego terminu rozpoczęcia budowy jest w tej sytuacji często niemożliwe.

Pracownia J. Dziekońskiego wraz ze wszystkimi dokumentami oraz prywatne archiwum Z. Mączyńskiego zostały zniszczone w czasie ostatniej wojny. Obecnie nie sposób sporządzić w pełni zadowalającą klasyfikację chronologiczną spuścizny po architekcie. W oparciu o fragmentaryczną dokumentację techniczną oraz podając krytyce źródła o nierównej bardzo wartości pokusić się można jedynie o przybliżone ustalenie kolejności powstawania poszczególnych projektów. Najwięcej wątpliwości budzi datowanie niektórych prac wykonanych w ubiegłym stuleciu. Dla późniejszych mamy informacje w *Pamiętniku* Z. Mączyńskiego, chociaż w większości dotyczą one terminów wykonania projektów roboczych, a te często powstawały w wiele lat po projektach wstępnych.

I PROJEKTY ZREALIZOWANE

1 Wczesne bazyliki w „stylach przejściowych”

Pierwsza faza twórczości J. Dziekońskiego — poprzedzająca realizację kościoła praskiego — wypadła w okresie przewartościowania postaw estetycznych. W imię „praw rozwoju sztuki” nastąpił wówczas — szczególnie wyrazisty w architekturze kultowej — nawrót ku formom średniowiecznym, będącym na razie swego rodzaju kontestacją sztywnych kanonów neorenesansu. Stąd równouprawnienie akademicko wystudiowanego — „archeologicznego” romanizmu i gotyku we wszystkich ich odcieniach, jeszcze bez zauważalnych prób programowego nawiązywania do tradycji rodzimego budownictwa. Z kolei — jak się wydaje — opozycję wobec poromantycznego neogotyku stanowiły w dobie popowstaniowej neoromanizm oraz tzw. style przejściowe; te ostatnie pojawiły się w siódmej dekadzie aby dość efemerycznie przewijać się aż do schyłku stulecia. Były one atrakcyjne również ze względu na niewyszukaną oprawę architektoniczną bryły, której należało „nadać wdzięk, powab i wytworność kształtów, przy nader skromnej ornamentacji i możliwie najmniejszej ilości szczegółów”¹⁷.

¹⁷ A. Schimmelpfennig, *Kościół w Dąbrowie Wielkiej*, PTechn R. 1890 s. 16.

W tym natchnionym zagranicznymi wzornikami dojrzałym historyzmie zawarte są debiutanckie prace architekta. Podsumowanie najwcześniejszego okresu jego twórczości wymaga uwzględnienia wymienionych w wydawnictwie W. Okręta czterech prowincjonalnych świątyń, które należy uzupełnić kościołem w Dąbrowie Wielkiej, zaprojektowanym przed r. 1881 do spółki ze Stanisławem Kucharzewskim, budowniczym powiatu mazowieckiego¹⁸. Co prawda istnieje jeszcze ślad projektu „kościół katolickiego na 1000 osób”, prezentowanego w r. 1873 na Wystawie Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie¹⁹, lecz mogła to być pierwotna wersja dokumentacji przeznaczonej do Jadowa. Z tego bowiem roku pochodzi pomiar rzutu poziomego poprzedniej świątyni jadowskiej, a wznoszenie nowej rozpoczęto w r. 1881, tj. przed zatwierdzeniem projektu zamiennego, co miało miejsce w roku następnym²⁰.

Próbując uszeregować chronologicznie te wczesne dokonania otrzymujemy następującą kolejność powstawania dokumentacji projektowej: Jadów — 1873 r.²¹ i 1881 r. (projekt zamienny), Zakopane — 1876 r.²², Dąbrowa Wielka — przed r. 1881. Niewątpliwie przed r. 1887 zostały opracowane również projekty kościołów w

¹⁸ LiB R. 1881 nr 70 — tablice 110—112 z reprodukcjami projektu. W r. 1883 uzyskano zatwierdzenie dokumentacji i rozpoczęto prace, które w r. 1887 uwieńczyła benedykcją kościoła, konsekrowanego w r. 1925. Por.: Archiwum Diecezjalne w Łomży (dalej: ArŁm) Akta parafii, sygn. 58; Pisma proboszczów do konsystorza z dn. 23 lipca 1883 i 15 maja 1889 r.; A. Schimmelpfennig, *Kościół w Dąbrowie Wielkiej*, PTechn R. 1890, s. 16; „Przegląd Katolicki” (dalej: PKat) R. 1895 s. 648; W. Jemielity, *Schematyzm Jubileuszowy Diecezji Łomżyńskiej 1925—1975*, Łomża 1975 s. 196.

¹⁹ J. Wiercińska, *Katalog prac wystawionych w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie w latach 1860—1914*, w: *Źródła do dziejów sztuki polskiej*, Warszawa 1969 t. 14 s. 74.

²⁰ AIS — Materiały TOnZP. O rozpoczęciu prac por.: „Zorza” R. 1881 nr 48 s. 8. Zachowany w archiwum parafialnym projekt datowany jest w r. 1881; na nim też — ze stycznia roku następnego — klauzula zatwierdzająca do realizacji. W tym kontekście niezrozumiała jest informacja z PKat R. 1886 s. 359, że w Jadowie „w roku 1879 [...] stanęła nowa piękna świątynia”. W r. 1886 natomiast, bezpośrednio po ukończeniu budowy, dokonano konsekracji kościoła. Por.: W. Malej, „Rocznik Archidiecezji Warszawskiej”, Warszawa 1958 s. 260.

²¹ Jeżeli wystawiany w Zachęcie projekt nie był przeznaczony do Jadowa, to raczej należy go zaliczyć do projektów niezrealizowanych.

²² Budowę rozpoczęto w r. 1877; prace, z przerwami spowodowanymi brakiem środków finansowych, trwały przez kilkanaście lat, aż do r. 1899, kiedy to nastąpiła konsekracja świątyni. Por.: *Nowy kościół w Zakopanem (w Tatrach)*, LiB R. 1879 s. 61—62; J. Stolarczyk, *Kronika Parafii Zakopiańskiej (1848—1890)*, w: „Rocznik Podhalański”, Zakopane — Kraków 1914—1921 nr 1 s. 120 n.; *Katalog Kościołów i Duchowieństwa Archidiecezji Krakowskiej*, Kraków 1967 s. 255.

Kałużynie²³ i Zawadach — jedynej wśród tych bazylik świątyni jednonawowej.

Tylko kościół w Kałużynie — zaprojektowany prawdopodobnie jako ostatni — stanowiący rodzaj ogniwa pośredniego w stosunku do późniejszej twórczości architekta, jest konsekwentnie neogotycki. Pozostałe, o otworach wykrojonych łukiem półkolistym, mimo zróżnicowanej faktury elewacji (tynkowanych w Jadowie, częściowo licowanych kamieniem w Zakopanem) są w odbiorze werbalnym neoromańskie, lecz w proporcjach i konstrukcji (szkarpy, łęki przyporowe, sklepienia krzyżowo-żebrowe i krzyżowe) jednoznacznie gotyckie, co zgodnie z nomenklaturą epoki kwalifikuje je do stylu przejściowego. Wielce interesującą innowacją techniczną jest rygiel rozporowy, dogodniejszy do wykonania w cegle a spełniającej tę samą funkcję, co klasyczny łęk rozporowy. Jak się wydaje, autorem tego rozwiązania — zastosowanego po raz pierwszy w Zakopanem i Kałużynie — był właśnie J. Dziekoński, który wykorzystał je jeszcze w kilku późniejszych bazylikach, nie znajdując jednak naśladowców. Oryginalne pierwiastki zawarte w jego twórczości, wyróżniają ją na tle produkcji budowlanej owej doby, tożsamej stylistycznie z kosmopolitycznym historyzmem, antycypującym dopiero bardziej progresywne zjawiska, jakie niebawem zaistnieją w projektowaniu architektury sakralnej.

Radykalna zmiana stosunków społeczno-ekonomicznych po r. 1864 i ograniczenie uprawnień kolatorskich wpłynęły hamująco na fundację prywatne, szczególnie w ośrodkach wiejskich i małomiasteczkowych, gdzie inicjatywę przejmowały zgromadzenia parafialne, działające w ramach samorządu terytorialnego. Tym niemniej, jeszcze stosunkowo często, autorytet właścicieli ziemskich oraz ich partycypowanie w kosztach budowy decydowały o przeprowadzeniu zamierzonych inwestycji. Kościół w Jadowie ufundował Zdzisław Zamojski — właściciel miasteczka, należącego do tej rodziny od początku XIX w.²⁴, a w Zawadach — Ludwika Karnikowska²⁵, która pod prezbiterium poleciła wystawić kaplicę, mieszczącą rodowe mauzoleum. Okoliczna drobna szlachta sfinansowała kościół w Dąbrowie Wielkiej²⁶, ale już w Kałużynie dokonała tego miejscowa ludność, zachęcona przez abpa Wincentego Choś-

²³ Prace budowlane rozpoczęto w r. 1839, co przy kilkuletnim zwykle oczekiwaniu na zatwierdzenie projektu pozwala przypuszczać, że był on opracowany przed połową lat osiemdziesiątych. W r. 1893 kościół został poświęcony, a w cztery lata później konsekrowany. Por.: „Zorza”, R. 1891 s. 11, 7; R. 1895 s. 725; PKat R. 1895 s. 680, 826—827; „Wędrowiec”, R. 1895 s. 848—849; R. 1897 s. 666; „Biesiada Literacka” (dalej: BLit) R. 1896 s. 37; R. 1897 s. 122.

²⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1882 t. 3 s. 362; PKat R. 1866 s. 359.

²⁵ W. Malej, dz. cyt., s. 447.

²⁶ A. Schimmelpfennig, dz. cyt.; PKat R. 1895 s. 648.

ciak-Popiela, który złożył pierwszą ofiarę na budowę nowej świątyni²⁷.

W Brakuje przekazów pozwalających określić w jakim stopniu fundatorzy wywierali wpływ na formy projektowanych dla nich budowli. Nieodzowny element funkcjonalny stanowiła bez wątpienia łoża kolatorska, umieszczona z reguły nad pomieszczeniami flankującymi prezbiterium, po przeciwnej stronie zakrystii. Tytułowi Chałubińskiemu, który był inicjatorem wzniesienia kościoła w Zakopanem, przypisywano również wybór stylu tamtejszej świątyni²⁸, uznanej po latach, zgoła niespodziewanie, za wzorcowy przykład połączenia romanizmu „ze zdobnictwem polskim”²⁹. Zwykle architekt otrzymywał zlecenie po zobowiązaniu się do zaprojektowania przybytku, który byłby „tani, wielki i piękny” albo po zaakceptowaniu programu wykonanego przez zamawiającego, „aż do stylu i rodzaju dekoracji”³⁰, co dla autora tych słów — Z. Mąceńskiego było jednym z zasadniczych czynników hamujących rozwój architektury sakralnej.

2 Bazyliki i hale w stylu wiślano-bałtyckim

Z pewnym przybliżeniem można założyć, że historyzm z elementami swojskimi był synonimem stylu wiślano-bałtyckiego, jak również tzw. stylu nadwiślańskiego, który pojawił się w nazewnictwie ostatniej dekady ubiegłego stulecia dla zaakcentowania bliższych związków ówczesnej architektury z rodzimym dziedzictwem budowlanym. Ewolucja stylu wiślano-bałtyckiego jest najwyraźniej uchwytna w detalu architektonicznym o powiększającym się zasobie motywów, komponowanych — w miarę upływu czasu — z pewnym wyrafinowaniem zmierzającym ku twórczemu przetwarzaniu czy wręcz modernistycznym stylizacjom. Rozwój konstrukcji, co w gruncie rzeczy wynikało z „założeń programowych” historyzmu, następował niezależnie od formy i był głównie efektem ogólnego postępu myśli technicznej. W ramach tradycyjnych dla przybytków kultu dyspozycji przestrzennych, co najwyżej podejmowano próby dość ograniczonych modyfikacji podstawowych schematów statycznych — bazyliki i hali. Mimo walorów układu bazylikowego, stwarzającego możliwość bardziej finezyjnego i urozmaiconego ukształtowania bryły, od przelomu wieków datuje się przewaga ilościowa systemu halowego. Zjawisko to wynikało z

²⁷ Kościół w Kałużynie, „Tygodnik Ilustrowany” (dalej: TI), R. 1895 s. 266.

²⁸ Nowy kościół w Zakopanem, s. 61 (zob. przypis 22).

²⁹ S., Styl polski, TI R. 1906 s. 527.

³⁰ Z. Mąceński, Uwagi o współczesnej naszej architekturze kościelnej, PTechn R. 1908 s. 468.

uzasadnionego przeświadczenia o tańszym, łatwiejszym i bardziej bezpiecznym wykonawstwie budowy halowych.

Ogłoszony w r. 1886 konkurs na kościół p.w. św. Floriana w Warszawie rozgrywany był pod presją zapotrzebowania społecznego na styl narodowy w architekturze. Bazylika, zaprojektowana w roku następnym przez J. Dziekońskiego, spełniała behawiorystyczne oczekiwania, wyznaczające tej mutacji neogotyku rolę wynikającą nie tyle z przesłanek estetycznych — negacji neorenesansu, co z racji wyższego rzędu — usytuowanych niebezpiecznie blisko granicy megalomanii narodowej, a w sferze artystycznej o posmaku wtórnej kompilacyjnej typowości. Nie zdołał się przed tym uchronić również autor projektu świątyni praskiej, wypromowany w tzw. konkursie stulecia do rangi najwybitniejszego architekta polskiego w XIX w. W budownictwie kultowym zachował tę pozycję i później, prezentując w kolejnych dokonaniach zarówno nienaganne warsztatowo rozwiązania, umiejętnie dekorowane motywami o treściach ideowych budzących powszechną aprobatę, jak i prekursorskich osiągnięciach, wynikające z permanentnych poszukiwań stylu narodowego.

Przełom ósmej i dziewiątej dekady był okresem zmniejszonej aktywności projektowej architekta, zaabsorbowanego w najwyższym stopniu jednoczesną realizacją trzech świątyń warszawskich³¹, z których szczególnie kościół p.w. św. Floriana przysparzał wiele nieprzewidzianych wcześniej problemów technicznych³². Zdyskontowanie sukcesu, jakim było wzniesienie tej budowli, nastąpiło dopiero u schyłku stulecia, w latach 1896—1899, przejawiając się w zamówieniach na dokumentację aż trzech replik bazyliki praskiej: w Radomiu, Żyrardowie i Białymstoku. Wystawienie w Radomiu świątyni „tego samego stylu, jak podziwia cały kraj, na

³¹ Poza świątynią praską, której budowę podjęto w r. 1888, trwały już prace przy rozbudowie kościoła p.w. św. Aleksandra, a w r. 1891 przystąpiono do przekształcania kościoła p.w. św. Karola Boromeusza.

³² Teren przeznaczony pod budowę kościoła był podmokły, co spowodowało konieczność zastosowania specjalnych sposobów fundamentowania: „cały spód fundamentu musiał być wymurowany na cement przy głębokości fundamentu [...] dziesięciolokciowej [...] i znacznego rozszerzenia go spodem, użyliśmy arkad odwrotnych dla lepszego rozkładu ciśnienia na grunt mokry”; J. Dziekoński, *Przebudowa kościoła św. Aleksandra i budowa kościoła św. Floriana w Warszawie*, PTechn R. 1899 s. 291. Prace te wypełniły pierwsze dwa lata budowy, lecz nie zapobiegło to osiadananiu kościoła, co stwarzało niebezpieczeństwo zawalenia się wież, które w okresie międzywojennym zdecydowano rozebrać, zastępując je lżejszymi i niższymi. Budowę zakończono w r. 1901, a jednoczesną benedykcję i konsekrację świątyni odnotowała cała prasa krajowa. Por. np.: TI R. 1901 s. 779—780; „Kraj”, R. 1901 nr 24 s. 275; „Zorza”, R. 1901 s. 966, 999; „Wędrowiec”, R. 1901 s. 487, 789—792; „Oświata”, R. 1901 s. 252, 444—445, 507, 528—530, 795.

przedmieściu Warszawy”³³, było inicjatywą tamtejszego komitetu obywatelskiego, nie usatysfakcjonowanego projektem opracowanym przez Antoniego Wąsowskiego (1818—1897) jeszcze w 1876 r.³⁴ Możliwe, że pozostałe obiekty z tej triady były również wynikiem zbyt szczegółowo sprecyzowanych żądań inwestorów, a nie objawem pewnej, za daleko chyba posuniętej autografii.

Najwcześniej zdołano ukończyć budowę kościoła w Żyrardowie — w r. 1903, po pięciu latach od erygowania parafii³⁵. Było to możliwe dzięki ofiarności Feliksa Sobańskiego z pobliskiego Guzowa, który jeszcze na początku siódmej dekady przekazał na ten cel odpowiedni plac i kapitałom miejscowego przemysłowca — Karola Dietricha³⁶. Prokatedra białostocka natomiast, uznawana przez współczesnych za „murowany komentarz do dziejów prześladowania polskości i katolicyzmu przez rząd rosyjski”³⁷, rzeczywiście stanowi przykład rozbudowy, który byłby w normalnej sytuacji ewenementem w historii architektury. U schyłku stulecia, po nieprzerwanym od lat sześćdziesiątych zabiegach, uzyskano zgodę na powiększenie jedynej w tym mieście świątyni katolickiej³⁸... Dobudowana niebawem do skromnej, siedemnastowiecznej fundacji Niesiełowskich kopia kościoła p.w. św. Floriana — wyniesionego do rangi pomnika stylu narodowego — stała się na tzw. ziemiach zabranych deklaracją patriotyczną o spotęgowanej symbolice.

³³ *Nowy kościół w Radomiu*, PKat R. 1895 s. 620. Pozwolenie na budowę otrzymano w r. 1897 na podstawie opracowanego o rok wcześniej projektu wstępnego. Do prac budowlanych przystąpiono w r. 1898, a zakończono je dopiero w latach trzydziestych. Znacznie wcześniej — już w r. 1908 dokonano benedykcji i udostępniono kościół wiernym. Konsekracja odbyła się w r. 1962; Por.: H. Wr., *Nowy kościół w Radomiu*, TI R. 1898 s. 801; J. Wiśniewski, *Monografia dekanatu radomskiego*, Radom 1911 s. 284 n; S. Grelewski, *Album kościołów radomskich*, Radom 1932; S. Legięć, „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, Sandomierz 1976 s. 122.

³⁴ J. Wiśniewski, *Monografia dekanatu radomskiego*, s. 284.

³⁵ Projekt powstał najpewniej w r. 1897, a zatwierdzono go w dwa lata później. Budowę rozpoczęto w r. 1900. Jednoczesna benedykcja i konsekracja świątyni nastąpiła w r. 1903; Por.: „Zorza”, R. 1898 s. 220; R. 1900 s. 535, 593—594, 606—608; R. 1903 s. 1002; PKat R. 1898 s. 348; R. 1900 s. 683—685; „Oświata”, R. 1900 s. 515; R. 1903 s. 748; R. 1904 s. 128; BLit R. 1900 s. 215.

³⁶ *Kościół nowy w Żyrardowie*, TI R. 1903 s. 858.

³⁷ M. Orłowski, *Przewodnik po województwie białostockim*, Białystok 1937 s. 73.

³⁸ Projekt wstępny był sporządzony w r. 1899 i jeszcze w tym samym roku zatwierdzony. Podstawowe prace budowlane prowadzono w latach 1900—1908, chociaż już w r. 1905 dokonano benedykcji kościoła. Konsekracja natomiast odbyła się dopiero w r. 1931; Por.: Archiwum Diecezjalne w Białymstoku (dalej: ArBł). *Kościół katolicki w Białymstoku*, rps ok. 1910 r.; J. Pyzia, *Białystok. Kościół prokatedralny p.w.*

Odmienne pod względem typologicznym prezentowała się wcześniejsza nieco, opracowana około r. 1895, sekwencja bazylik w Nasielsku³⁹, Latowiczu⁴⁰ i Chojnach⁴¹, których wspólna koncepcja warsztatowa została zindywidualizowana pewnym zróżnicowaniem konstrukcyjnym i przestrzennym. Natomiast odmienność form — jednolitość stylistyczna w Nasielsku, zmodernizowane wnętrza w Latowiczu, późny tradycjonalizm w Chojnach — wynikała już z nierównomiernie rozłożonej w czasie realizacji poszczególnych świątyń i reakcji architekta — w dokumentacji roboczej — na zmieniające się w owym czasie tendencje estetyczne.

Mimo przeświadczenia, „że najwłaściwszą postacią dla budynku kościelnego jest bazylika”⁴², J. Dziekoński podjął u progu lat dziewięćdziesiątych projektowanie hal, które z późniejszej jego twórczości zupełnie wyparły system bazylikowy. Ten nowy wątek konstrukcyjny, rozwijany następnie w wielu wariantach, zapoczątkowują współczesne i pokrewne sobie kościoły w Czerwonce Liwskiej z 1893 r.⁴³ oraz Kołbieli⁴⁴. Nieco wcześniej została nawiązana

Wniebowzięcia NMP. Studium historyczno-architektoniczne, Białystok 1982, mps w PKZ O/Białystok, s. 10 n.

³⁹ Nowy kościół w Nasielsku postanowiono wznieść już w r. 1890 — por.: „Zorza”, R. 1890 nr 51 s. 12. W r. 1891 i 1894 miasto nawiedziły wielkie pożary, które mogły wpłynąć na opóźnienie tych zamierzeń. Por.: J. Kazimierski, *Rozwój przestrzenny miasta Nasielska*, w: *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej Ziemi Zakroczymskiej*, red. S. Pażyra, Warszawa 1970 s. 32. Dopiero w r. 1897 przesłano do zatwierdzenia projekt kościoła, a w następnym roku podjęto pierwsze prace, które po siedmiu latach uwieńczyła benedykcja, a w r. 1909 konsekracja kościoła. Por.: PKat R. 1900 s. 697—698; R. 1905 s. 77; „Zorza”, R. 1900 s. 434, 705; R. 1905 s. 91; BLit R. 1900 s. 257; „Posiew”, R. 1910 s. 363.

⁴⁰ Jak się zdaje budowę rozpoczęto w r. 1899, a w r. 1908 „kościół [...] jest pod dachem”, chociaż najpewniej jeszcze bez sklepień, bowiem benedykcja odbyła się dopiero w trzy lata potem, a konsekracja w r. 1920. Por.: *Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce*, Warszawa 1972 t. 15 s. 57; PKat R. 1908 s. 720; „Posiew”, R. 1911 s. 605; „Wiadomości Archidiecezji Warszawskiej” (dalej: WAW), R. 1911 s. 270; W. Malej, dz. cyt., s. 415.

⁴¹ Projekt był gotowy już w r. 1895. Por.: PKat R. 1895 s. 376. W r. 1898 utworzono w Chojnach parafię. Por.: TI R. 1899 s. 158. Zatwierdzenie projektu nastąpiło w r. 1901, a w roku następnym przystąpiono do prac, które ciągnęły się aż do lat pięćdziesiątych, kiedy to — w r. 1954 — wykonano przyległą do prezbiterium kaplicę. Aneksy po przeciwnej stronie chóru zdołano ukończyć przed wojną, podobnie jak wieże, budowane w latach 1927—1938. Por.: „Oświata”, R. 1900 s. 692; R. 1901 s. 795; R. 1902 s. 316, 410; BLit R. 1901 s. 215; R. 1902 s. 515; „Zorza” R. 1901 s. 735; „Dzwonek Częstochowski” R. 1901 t. 4 s. 95; TI R. 1902 s. 496; J. Wiktorowski, *Diecezja Łódzka*, Łódź 1973 s. 256.

⁴² J. Dziekoński wyraził tę opinię, recenzując w r. 1908 projekt Fr. Mączyńskiego. Przytaczam za: L. Kontkowski, *Jezuicki kościół Serca Jezusa w Krakowie*, w: NP t. 64: 1985 s. 137.

⁴³ Archiwum parafialne w Czerwonce (dalej: APC) — projekt wstęp-

współpraca z Apoloniuszem Nieniewskim (1856—1922), z którym dowodnie wykonał co najmniej dwa projekty: w r. 1887 ambonę przeznaczoną do warszawskiego kościoła p.w. Wszystkich Świętych na Grzybowie⁴⁵, a w r. 1894 powiększenie kościoła p.w. św. Stanisława bpa na Woli, wybudowanego na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych przez Józefa Orłowskiego (1819—1880)⁴⁶. Na rozbudowę tę władze nie wyraziły zgody, co stało się impulsem do podjęcia natychmiastowych starań o uzyskanie pozwolenia na wzniesienie nowej świątyni przy ówczesnym trakcie poznańskim.

Projekt nowego kościoła p.w. św. Stanisława bpa⁴⁷ na Woli z r. 1895 był już samodzielnym dokonaniem J. Dziekońskiego. Zlecenie na tę pracę zawdzięczał on — jak się zdaje — wyłącznie protekcji abpa W. Chościak-Popiela, ponieważ administrator parafii powierzył ją Stanisławowi Adamczewskiemu (1830—1916). Przedstawione przezeń dwa rozwiązania, w których „wyszedł z

ny; PKat R. 1893 s. 333. Dokumentację zatwierdzono w r. 1896, przystępując niebawem do prac, które finansowali miejscowi ziemianie — rodzina Górskich. W r. 1902 nastąpiła benedykcja a w r. 1905 konsekracja kościoła, chociaż roboty wykończeniowe trwały jeszcze przez następną dekadę. Por.: *Inwentarz fundi instructi z r. 1926*, mps w APC oraz PKat R. 1902 s. 397—399.

⁴⁴ Kościół w Kołbieli był zaprojektowany prawdopodobnie nieco wcześniej, bowiem prace budowlane rozpoczęto już w r. 1895. Por.: PKat R. 1895 s. 91; R. 1896 s. 474; „Zorza”, R. 1896 s. 473. Trwały one co najmniej aż do konsekracji świątyni w r. 1903, chociaż poświęcenia dokonano już w r. 1899. Por.: PKat R. 1899 s. 379—380; R. 1904 s. 414—415; BLit R. 1899 s. 477; R. 1900 s. 316; „Oświata”, R. 1900 s. 562; R. 1903 s. 713; „Zorza”, R. 1900 s. 675; TI R. 1903 s. 877.

⁴⁵ A. Gagatnicki, *Kościół Wszystkich Świętych w Warszawie*, Warszawa 1893 s. 91.

⁴⁶ J. Dziekoński, *Kościół p.w. św. Stanisława w Warszawie*, „Architekt”, R. 1905 s. 107.

⁴⁷ Wyjaśnienia wymaga dość zagmatwana historia wezwania kościoła wolskiego. Św. Stanisław wraz ze św. Wawrzyńcem byli patronami pierwszej murowanej świątyni na Woli, rozpoczętej w r. 1695 z fundacji Marii Kazimierzy, a ukończonej dopiero w połowie następnego stulecia na podstawie zamiennego projektu J. Jaucha. Po powstaniu listopadowym, w którym budowla mocno ucierpiała, przemianowano ją na cerkiew. Odbudowę i adaptację wnętrz przeprowadził wówczas A. Idźkowski. Gdy w r. 1923 reaktywowano parafię z odrestaurowanym przez O. Sosnowskiego kościołem, patronem uczyniono już tylko św. Wawrzyńca, bowiem p.w. św. Stanisława wybudowano w latach 1859—1860 nową świątynię, sfinansowaną z funduszy rządowych, a zaprojektowaną przez J. Orłowskiego. Pełny tytuł przeniesiono na tę właśnie parafię, a po nieudanych próbach powiększenia postanowiono wznieść drugi kościół p.w. św. Stanisława bpa, wydzielając dlań parafię p.w. św. Wojciecha, erygowaną zresztą dopiero w r. 1927. Pierwszy kościół p.w. św. Stanisława (w parafii św. Stanisława i Wojciecha) oczekiwał się rozbudowy w latach 1928—1932. Por.: A. Luft, *Kościół dawnych przedmieść Warszawy*, w: *Kościół Warszawy*, Warszawa 1982 s. 208 n.; *Katalog Archidiecezji Warszawskiej*, Warszawa 1981 s. 197 n.

motywów Maryackiego kościoła” oraz — w drugim — „rozwinął tradycje artystyczne naszego gotyku z dorzeczy środkowej Wisły”, nie przechyliły szali w tej rywalizacji⁴⁸. Trudno ocenić, nie znając prac konkurenta, czy projekt J. Dziekońskiego oparty „na motywach gdańskich” czyli inspirowany jednakowymi przesłankami estetycznymi był lepszy, czy też został przyjęty na podstawie innych kryteriów. Byłby to wówczas w pewnym sensie precedens wykorzystany przez władze kurialne w kilka lat później, przy decyzjach dotyczących kościoła p.w. Zbawiciela, kiedy to Stefanowi Szyllerowi (1857—1933) musiała wystarczyć jedynie satysfakcja ze zwycięstwa w konkursie. Tym niemniej kościół na Woli, po poddaniu pierwotnego projektu daleko idącym przeobrażeniom⁴⁹, stał się w dorobku J. Dziekońskiego kolejną budowlą wzorcową — przeciwstawną typologicznie bazylice praskiej, chociaż o identycznej proveniencji formalnej.

Wedle lokalnej tradycji, na podstawie dokumentacji świątyni wolskiej wzniesiono kościół w Stoczku Łukowskim⁵⁰. Przekaz ten, na pewno nie odnosi się do opracowanego w rywalizacji z S. Adamczewskim projektu wyjściowego, co nie wyklucza, że w trakcie jego przeróbek powstała koncepcja wykorzystana nieco później w

⁴⁸ „Przegląd Tygodniowy”, R. 1895 s. 158.

⁴⁹ Nastąpiła również zmiana motywów architektonicznych: z gdańskich na krakowskie i zakopiańskie. Natomiast budowę kościoła, której towarzyszyły częste relacje prasowe, podjęto w r. 1898. Trwała ona przez całą pierwszą dekadę obecnego stulecia, mimo że już w r. 1903 odbyła się benedykcja. Po znacznych uszkodzeniach świątyni w ostatniej wojnie, odbudowano ją pod kierownictwem S. Marzyńskiego, a w r. 1966 konsekrowano. Por. np.: TI R. 1898 s. 530—531; R. 1903 s. 898; R. 1904 s. 17; PKat R. 1899 s. 617—618; „Wędrowiec”, R. 1899 s. 785—786; R. 1901 s. 497; R. 1903 s. 1017; „Oświata”, R. 1901 s. 607, 747; R. 1904 s. 106; W. Malej, dz. cyt., s. 155; „Rocznik Archidiecezji”, s. 215.

⁵⁰ Decyzja o wzniesieniu nowego kościoła w Stoczku zapadła na zebraniu parafialnym w r. 1902, jednak projekt został przesłany do zatwierdzenia dopiero w trzy lata później, a pozwolenie na budowę otrzymano w r. 1906. Por.: Archiwum Diecezji Siedleckiej. Akta bieżące (dalej: ArSi) Teczka — „Stoczek Łukowski”. Pismo dozoru kościelnego do konsystorza z dn. 19 października 1905 r., nr 2388; Inwentarz kościoła parafialnego w Stoczku Ł. zestawiony w 1920 r. Z korespondencji ówczesnego ordynariusza diecezji — bpa Franciszka Jaczewskiego wynika, że budowę świątyni planowano od dłuższego czasu. Informacja ta stanowi w pewnym stopniu argument na rzecz przypuszczenia, iż dokumentacja kościoła była gotowa przed r. 1902. Jednak podjęte w r. 1909 prace budowlane trwały do końca lat dwudziestych, mimo benedykcji w r. 1924, której dokonano przed wykonaniem wnętrza i z nie dokończoną wieżą. W r. 1934 odbyła się konsekracja. Por.: tamże, List bpa F. Jaczewskiego do abpa W. Popiela z dn. 14 lipca 1903 r., nr 1562; Protokół wizytacji biskupiej z dn. 12 sierpnia 1922 r. i z dn. 1 listopada 1924 r.; *Katalog Duchowieństwa i Parafii Diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej*, Siedlce 1966 s. 153.

sąsiedniej diecezji⁵¹. Bezpośrednią, niezredukowaną filiacją hali warszawskiej był wprowadzicie tylko projekt przeznaczony do Grybowa w Galicji, lecz jej oddziaływanie sięgało znacznie dalej, mając inspirujący wpływ na kształt dość licznej grupy budowli przygotowywanych do realizacji w pierwszej dekadzie naszego stulecia, już przy ścisłym współudziale Z. Mączyńskiego. Natomiast współautorami zaprojektowanego w r. 1900 kościoła w Grybowie, byli: Ludwik Panczakiewicz (1873—1935) i — w pewnym stopniu — Władysław Żychiewicz (1870—1909), inaugurując krótkotrwałą współpracę⁵², uwieńczoną kolejnym wybitnym osiągnięciem już w następnym roku. Z kościołem grybowskim był szczególnie związany właśnie Z. Mączyński, który w latach ok. 1910—1914 wykonał większość rysunków dokumentacji roboczej⁵³, a potem, do końca życia zajmował się projektowaniem i nadzorowaniem prac budowlanych oraz wystroju i umeblowania świątyni.

Odmienny rodowód — wywodzący się bardziej z promantycznego niż „archeologicznego” odtwarzania całych budowli w postaci wywołującej jednoznaczne asocjacje — posiadały hale w Popowie Kościelnym, Poświętnem i Przedeczu. Projekt do Popowa z r. 1900⁵⁴ i jego replika — z następnego roku — przeznaczona do Poświętnego⁵⁵, były odwzorowaniem późnogotyckiej, szesnasto-

⁵¹ Stoczka nie ma w spisie Z. Mączyńskiego, co również może świadczyć o wykonaniu projektu przed r. 1901.

⁵² Archiwum Parafialne w Grybowie — projekt wstępny z r. 1900. Poszczególne rysunki projektu podpisał J. Dziekoński wraz z L. Panczakiewiczem. Przez W. Żychiewicza sygnowana jest tylko plansza z perspektywą kościoła. Por.: *Kościół w Grybowie*, „Architekt”, R. 1900 s. 203, gdzie jako projektantów wymienia się tylko dwu pierwszych.

⁵³ W zachowanym zestawie kilkudziesięciu rysunków dokumentacji roboczej, sygnowanych przez Z. Mączyńskiego, brakuje rzutów, które musiały powstać nieco wcześniej, bowiem budowę rozpoczęto w r. 1909. Kościół został poświęcony w r. 1913, chociaż wiele jeszcze brakowało do ukończenia prac, przerwanych na czas wojny, m.in. z niedokończoną wieżą oraz bez wystroju wewnętrznego. Konsekracja w r. 1921. Por.: Archiwum Parafialne w Grybowie. *Liber Memorabilium pro Parochia Grybów*, rps s. 52 n; „Rocznik Diecezji Tarnowskiej”, Tarnów 1972 s. 220.

⁵⁴ Archiwum Parafialne w Popowie Kościelnym — projekt wstępny z r. 1900. W tym samym roku otrzymano pozwolenie na budowę i podjęto prace, uwieńczone w r. 1905 benedykcją, a w r. 1909 konsekracją kościoła. Por.: „Oświata”, R. 1900 s. 642; BLit R. 1903 s. 205; TI R. 1905 s. 705; „Świat”, R. 1907 nr 52 s. 23; W. Lis, *Diecezja Płocka*, Płock 1978 s. 317.

⁵⁵ Archiwum Parafialne w Poświętnem — projekt wstępny z r. 1901. Również w tym samym roku nastąpiło zatwierdzenie dokumentacji, natomiast budowę rozpoczęto w r. 1903; termin zakończenia prac jest nieznany. Kościół był konsekrowany dopiero w r. 1938. Por.: „Oświata”, R. 1901 s. 283; R. 1903 s. 542; BLit R. 1903 s. 768; W. Jemielity, *Schematyzm*, s. 167. Najpewniej już w trakcie budowy, być może w r. 1906, została przeprojektowana fasada, co zatario podobień-

wiecznej fary w Louny (Czechy) — dzieła Benedykta Rejta ⁵⁶. Ten ekstrawagancki nieco import przypisuje się fantazji Janiny z Orsettich, żony fundatora i kolatora popowskiego — Stanisława Skarżyńskiego ⁵⁷. Natomiast kościół w Przedecz ⁵⁸ może się poszczycić pierwowzorem bardziej swojskim — wileńską świątynią p.w. św. Anny, która dla protagonistów stylu wiślano-bałtyckiego stanowiła zawsze jeden z klasycznych przykładów architektury narodowej.

Szeroki wachlarz rozwiązań już jego współczesnym dający asumpt do stwierdzenia, że znamioną cechą twórczości J. Dziekońskiego była „świeżość coraz to nowych pomysłów artystycznych”, został wykształcony prawie w całości na przełomie wieków. Ciąg rozwojowy jednowieżowych hal o uproszczonym detalu architektonicznym i skali stosownej dla wiejskiego lub małomiasteczkowego przybytku otwiera kościół w Jakubowie ⁵⁹. Kolejne warianty prowincjonalnych budowli w systemie halowym reprezentowały projekty zamówione do Kazimierza ⁶⁰, Liwu ⁶¹, Rzekunia ⁶² i Janówca

stwu do pierwowzoru, szczególnie przez symetryczne usytuowanie wieży zwieńczonej maryjną koroną.

⁵⁶ Pr. zb., *Architektura v českém národním devictví*, Praha 1961 s. 74, 790.

⁵⁷ Archiwum Parafialne w Popowie Kościelnym. *Kronika parafii Popowo*, rps z lat pięćdziesiątych pióra ks. Z. Mączyńskiego.

⁵⁸ Projekt kościoła powstał najpewniej w r. 1901. W r. 1903 uzyskano pozwolenie na budowę, a w r. 1909 nastąpiła konsekracja. Por.: M. Rawicz-Witanowski, *Przedecz*, „Tygodnik Polski” (dalej: TPol) R. 1901 s. 182; „Oświata”, R. 1901 s. 768; R. 1904 s. 78; „Zorza”, R. 1901 s. 799; R. 1903 s. 1201; R. 1904 s. 892; TI R. 1903 s. 1018; „Posiew”, R. 1909 s. 580; „Rocznik Diecezji Włocławskiej”, Włocławek 1972 s. 157.

⁵⁹ Budowę kościoła zamierzano rozpocząć w r. 1901, lecz nastąpiło dwuletnie opóźnienie spowodowane prawdopodobnie oczekiwaniem na uzyskanie pozwolenia, które otrzymano w r. 1902, a już w r. 1905 konsekrowano nową świątynię. Por.: BLit R. 1901 s. 315; „Oświata”, R. 1901 s. 285; R. 1903 s. 715; PKat R. 1905 s. 710—711, 723—724.

⁶⁰ Projekt wstępny powstał najpewniej w r. 1901, a w roku następnym otrzymano pozwolenie na budowę. Por.: „Oświata”, R. 1902 s. 188, 410, 779; TI R. 1902 s. 1017. W miejscowym archiwum parafialnym zachowały się nieznaczne fragmenty projektu roboczego z r. 1904. Budowę zakończono w r. 1914 i dokonano benedykcji kościoła, który niebawem został poważnie uszkodzony. Po odbudowie w latach dwudziestych, w r. 1930 odbyła się konsekracja. Por.: J. Wiktorowski, *dz. cyt.*, s. 171.

⁶¹ Kościół w Liwie, ufundowany przez okolicznych ziemian, rozpoczęto budować w r. 1905. W r. 1909 poświęcony, a w następnym konsekrowany. Por.: *Inwentarz fundi instrucci z r. 1921*, rps w archiwum parafialnym; „Posiew”, R. 1909 s. 188; R. 1910 s. 220; K. Leszczyński, *Dawne i nowe pamiątki stołecznego miasta ziemi liwskiej, siedziby książąt mazowieckich. W roku jubileuszowym 1313—1913*, b.m.w. Brak jest natomiast materiałów do dokładnego wydatowania dokumentacji projektowej.

⁶² Według Z. Mączyńskiego projekt kościoła był sporządzony w 1a-

Kościelnego ⁶³. Wszechstronną penetrację rodzimych motywów widać najwyraźniej w interesującym rozwiązaniu konstrukcyjnym zastosowanym w Kazimierzu, gdzie wieżę osadzono na typowym elemencie architektury militarnej — ślepych machikułach, przetransponowanych z baszt zamku w Wiśniczu czy kasztelu w Symbarku.

Ten najbardziej płodny okres w twórczości architekta poprzedzała dokumentacja kościołów w Mokremlipiu ⁶⁴, Garbowie ⁶⁵, Rykach ⁶⁶ oraz — jak się wydaje — Bzinie, gdzie malowniczo wzniesiony teren ofiarował pod budowę car Mikołaj II ⁶⁷. Bzin przy-

tach 1901—1905. Wybudowany do r. 1914, konsekrowany w r. 1935. Por.: W. Jemielity, *Schematyzm*, s. 140.

⁶³ Projekt był wykonany prawdopodobnie w r. 1903; do prac przystąpiono w trzy lata potem, kończąc je w r. 1910. W r. 1912 nastąpiła konsekracja kościoła. Por.: „Oświata”, R. 1904 s. 189; *Kronika parafii Janówiec Kościelny spisana przez ks. K. Korzyba w r. 1966*, rps w archiwum parafialnym.

⁶⁴ Zabiegi o wzniesienie kościoła w Mokremlipiu sięgają połowy lat siedemdziesiątych. W r. 1880 zostały one uwiecznione otrzymaniem pozwolenia na budowę, anulowanego już po rozpoczęciu prac. Ponowną zgodę uzyskano dopiero w r. 1905 ale pod warunkiem zlokalizowania świątyni w innym miejscu. Por.: Archiwum Diecezji Lubelskiej. Akta Konsystorza Jeneralnego. Rep. 60 IVb nr 61 (dalej: ArLb). Pismo doзору kościelnego do konsystorza z dn. 10 sierpnia 1905 r. Starania o kontynuowanie budowy wznowiono już w r. 1900, a datę tę należy chyba traktować jako terminus ad quem powstania projektu zamiennego. Kwestia autorstwa pierwotnej dokumentacji pozostaje otwarta. Por.: „Zorza”, R. 1901 s. 40. Prace rozpoczęto ostatecznie w r. 1906 a w r. 1913 nastąpiła konsekracja kościoła. Por.: BLit R. 1905 s. 143; „Posiew”, R. 1908 s. 635; R. 1913 s. 606; „Świat” R. 1912 nr 35 s. 85.

⁶⁵ Na początku r. 1892 ukazała się informacja prasowa o uchwaleniu przez zebranie parafialne budowy nowego kościoła w Garbowie. Prawdopodobnie posiadano już wówczas zatwierdzonej dokumentację, ponieważ prace miano rozpocząć w roku następnym. Inicjatywa ta upadła ze względu na brak środków i mimo prób jej reaktywowania w r. 1900, budowę podjęto dopiero w r. 1907. W r. 1912 kościół poświęcono oraz jak się zdaje — konsekrowano. Por.: ArLb nr 48. *Inwentarz fundi instrucci z r. 1923*; „Zorza”, R. 1892 nr 3 s. 12; TI R. 1893 s. 319, 399; „Oświata”, R. 1900 s. 49; „Posiew”, R. 1912 s. 512; PKat R. 1912 s. 607; „Świat”, R. 1912 nr 35 s. 11.

⁶⁶ Zebranie parafialne uchwaliło w r. 1900, „mając już przygotowany projekt i kosztorys [...] zobowiązać Dozór do wystąpienia u władz o pozwolenie na budowę”. Dokumentację zatwierdzono w roku następnym, lecz prace podjęto dopiero w r. 1908, po zgromadzeniu odpowiednich funduszy. Być może nie dopełniono wcześniej pewnych formalności, bo w r. 1910 wydano powtórne pozwolenie na budowę. Przed samą wojną kościół poświęcono, a konsekrowano w r. 1922. Por.: ArSi — teczka „Ryki”. Protokół zebrania parafialnego z dn. 10 września 1900 r. *Inwentarz fundi instrucci z r. 1918*; „Oświata”, R. 1900 s. 165; R. 1902 s. 333, 428; TI R. 1902 s. 576; „Zorza” R. 1902 s. 591; R. 1910 s. 43; „Wędrowiec” R. 1902 s. 687; PKat R. 1910 s. 78; *Katalog Diecezji Podlaskiej*, s. 110.

⁶⁷ „Oświata”, R. 1901 s. 777.

łączono niebawem do Skarżyska Kamiennej i pod tą nazwą będzie występowała tu okazała, ciosowa hala, wznoszona ostatecznie aż do połowy lat dwudziestych⁶⁸. Budowy te rozpoczynano dopiero po r. 1905, z wieloletnim nieraz opóźnieniem, co tłumaczy pewien konserwatywny formalny tych obiektów wobec czasów, w których były realizowane. Jednocześnie zabiegi modernizacyjne, jakim wtórnie zostały poddane, sytuują je w komercyjnym nurcie uprawianym dość powszechnie w owej dobie, a wynikającym z ogromnego zapotrzebowania na rzymskokatolickie budownictwo kultowe po ogłoszeniu ukazu tolerancyjnego.

Koniunkturę tą wykorzystał architekt wykonując około r. 1905 dokumentację kościołów w Kossowie Lackim⁶⁹, Zuzeli⁷⁰ i Puchałach⁷¹. W czasie ostatniej wojny dwa pierwsze mocno ucierpiały⁷², a w Puchałach pozostały tylko fundamenty, które częściowo wykorzystał Wiktor Zinn, projektując w latach siedemdziesiątych nową świątynię. Z pewnymi zastrzeżeniami można zaliczyć do tej samej formacji również kościoły w Łopienniku⁷³

⁶⁸ Pozwolenie na budowę uzyskano w r. 1900, po niespełna dwuletnich zabiegach. Poświęcenie kamienia węgielnego odbyło się w r. 1906 ale do r. 1908 wykonano tylko fundamenty. Prace zakończono dopiero w r. 1923, a w dziesięć lat potem nastąpiła konsekracja kościoła. Por.: „Oświata”, R. 1901 s. 777—778; J. Wiśniewski, *Dekanat itzecki*, Radom 1911 s. 204; „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”, s. 153.

⁶⁹ Budowę rozpoczęto w r. 1907 i do wybuchu wojny zdołano wznieść mury kościoła i przykryć je dachem. Benedykcji dokonano w r. 1924, a konsekracji w r. 1952. Por.: Archiwum Parafialne w Kossowie, Wizytacja bpa Henryka Przeździeckiego w dn. 19 lipca 1919 r., w: *Księga protokołów wizytacji kanonicznych parafii Kossów diecezji Podlaskiej*, rps s. 2; *Inwentarz fundi instructi kościoła i beneficjum parafii Kossów Lacki*, rps s. 3; *Katalog Diecezji Podlaskiej*, s. 121.

⁷⁰ W r. 1905 dozór kościelny przesłał do zatwierdzenia dokumentację kościoła; pozwolenie na budowę otrzymano po dwu latach. Prace podjęto w r. 1908, a w r. 1913 nastąpiła konsekracja, co wskazuje na zakończenie budowy w pełnym zakresie. Por.: ArŁm, sygn. nr 647. Pismo dozoru kościelnego do Naczelnika powiatu ostrowskiego z dn. 27 czerwca 1905 r.; Pismo proboszcza do konsystorza płockiego z dn. 17 maja 1907 r. oraz z dn. 26 maja 1909 r.; Protokół tradycyjny w parafii Zuzel z dn. 10 marca 1922 r.; „Oświata”, R. 1905 s. 392.

⁷¹ W r. 1907 otrzymano pozwolenie na budowę, o które występowano dwa lata wcześniej. Prace rozpoczęto w r. 1908 ale jeszcze w r. 1936 kryto dach kościoła i meblowano wnętrze. Podczas pierwszej wojny światowej zostały zniszczone wieże, które odbudowano w r. 1919, lecz o mniejszej wysokości. Por.: ArŁm, sygn. nr 414. Pisma z kancelarii warszawskiego gen. gub. z dn. 9 czerwca i 11 sierpnia 1907 r., oraz *Kronika parafii Puchały*.

⁷² Odbudowa przyniosła częściowe przekształcenie wnętrza w Kossowie — powiększenie chóru muzycznego i zabudowę przyległego doń przeszła korpusu — natomiast w Zuzeli zmieniony kształt wieży.

⁷³ Archiwum Parafialne w Łopienniku — projekt wstępny z r. 1906, zatwierdzony w r. 1909. Budowę prowadzono w latach 1909—1913. Por.: ArLib, nr 147. Pismo Rządu Gubernialnego do Konsystorza z dn. 31 sty-

i Długosiodle⁷⁴ — oba z 1906 r. oraz w Tczowie. Ostatni projekt — Tczów II — w wersji przeznaczonej do zatwierdzenia opracowany dopiero w r. 1925, nigdy nie został skończony, mimo że prace przy budowie kościoła trwały aż 20 lat. Rozpoczęto je bowiem w r. 1910 od rozbudowy późnogotyckiej budowli, na podstawie oryginalnej, neoromantycznej koncepcji — Tczów I, którą zaraz po odzyskaniu niepodległości zastąpiono stereotypową, w najwyższym stopniu epigońską halą, niszcząc też doszczętnie świątynię pierwotną⁷⁵.

Pozostając nadal przy bardziej zachowawczej mutacji historyzmu, należy podjąć kontrowersyjną kwestię praw autorskich do kościoła w Baku. Starania o wzniesienie świątyni katolickiej w stolicy Azerbejdżanu można w wielkim skrócie odtworzyć na podstawie sporadycznych wzmianek prasowych, stanowiących przy obecnym stanie badań jedyne źródło informacji. Zabiegi te sięgają co najmniej siódmej dekady ubiegłego stulecia. Uzyskano wówczas pozwolenie na budowę, której jednak nie zdołano rozpocząć ze względu na brak środków finansowych⁷⁶. Ponowne próby podjęto dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych, przedstawiając — zatwierdzony w r. 1900 — projekt Kazimierza Skórewicza (1866—1950), praktykującego ówczesnie w tym mieście⁷⁷. Około r. 1903 wykonanie nowej dokumentacji powierzono J. Dziekońskiemu, któremu, jak wynika ze zgodnych informacji w krajowej prasie, należy przypisywać rozpoczęty w r. 1909 kościół bakijski⁷⁸.

Atrybucję tę podważył ostatnio radziecki badacz Sz. Fatułaajew, upatrując projektanta i budowniczego świątyni w Janie Płoszko, również polskim architekcie, działającym w Baku aż do lat dwudziestych⁷⁹. W świetle tych ustaleń nie podlega dyskusji, że J. Pło-

cznia 1909 r.; „Posiew”, R. 1909 s. 78; *Spis Diecezji Lubelskiej*, s. 104.

⁷⁴ Kościół wznoszono w latach 1908—1912. Benedykcja w r. 1912, a konsekracja rok później. Por.: PK R. 1908 s. 687—688; R. 1909 s. 128; R. 1912 s. 735; „Posiew”, R. 1912 s. 718; W. Lis, *Diecezja Płocka*, s. 416.

⁷⁵ Archiwum Parafialne w Tczewie — projekt rozbudowy z r. 1908 oraz projekt wstępny kościoła nowego z r. 1925. Kościół ten był konsekrowany w r. 1931. Por.: tamże, *Inwentarz fundi instructi parafii Tczów z r. 1932*. Nie wykonany pozostał rodzaj przedsionka przed wejściem głównym, wstępującego już w projekcie rozbudowy, mimo że założono fundamenty, na których miano go wybudować. Por.: J. Wiśniewski, *Monografia dekanatu kozienickiego*, Radom 1913 s. 177 n.

⁷⁶ BLit R. 1892 nr 27 s. 10.

⁷⁷ „Kraj”, R. 1893 nr 52 s. 28; R. 1894 nr 35 s. 20; R. 1900 nr 40 s. 22.

⁷⁸ „Kraj”, R. 1903 nr 50 s. 22; R. 1904 nr 35 s. 20; „Oświata” R. 1904 s. 128.

⁷⁹ Sz. Sejfuła ogły Fatułaajew, *Polscy architekci w Baku*, „Architektura”, R. 1967 s. 467; Tenże, *Twórczość architektów Polaków*

szko realizował lub nadzorował budowę, którą prowadzono do r. 1912. Zresztą wiadomo było o tym już wcześniej⁸⁰. Bazylikowa bryła o nie dającym się określić stopniu spowinowacenia z innymi budowlami J. Dziekońskiego, przy obcym mu detalu — nawiązującym do gotyku angielskiego — nasuwa jednak przypuszczenie, iż w dokumentacji przesłanej z Warszawy J. Płoszko wprowadził pewne zmiany, których zakres nie jest obecnie możliwy do określenia⁸¹.

W schyłkowej fazie historyzmu z elementami swojskimi, nurt nazwany tu komercyjnym występował równoległe z bardziej ambitnymi próbami, wykorzystującymi dla wyrażenia symboliki narodowej zmodernizowaną stylistykę neogotycką antycypującą już tradycjonalizm, tj. historyzm przetworzony. Wątek ten najmocniej przejawia się u J. Dziekońskiego w latach 1905—1910. Projekt do Kamionnej z r. 1905 wyróżniał się ozdobną fasadą wspartą na wysokim, surowym cokole, który wraz z wygiętym w ośli grzbiet łukiem zamykającym rozetę nad portalem wejścia głównego budził skojarzenia z oprawą architektoniczną kościoła p.w. św. Anny. Nie po raz pierwszy zresztą, co wydaje się jednak naturalne u wytrwałego konserwatora wileńskiej świątyni. Decyzja o budowie kościoła w Kamionnej⁸² zapadła w niezbyt jasnych okolicznościach, bowiem wcześniej została już zatwierdzona starsza o kilkanaście lat dokumentacja Ksawerego de Makowo-Makowskiego (1844—1917), który jednocześnie zaproponował przeniesienie parafii i wybudowanie neoromańskiego przybytku w pobliskim Łochowie⁸³.

W r. 1905 powstały też założone na identycznych planach projekty kościołów w Dębem Wielkim⁸⁴ i Konstantynowie, o fasa-

w Azerbejdżanie, w: „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, R. 1973 t. 7 s. 137.

⁸⁰ O tym, że J. Płoszko ma prowadzić budowę informowała prasa krajowa, czyniąc zeń jednak tylko wykonawcę projektu J. Dziekońskiego. Por.: „Świat”, R. 1909 nr 25 s. 24.

⁸¹ Radziecki badacz, w korespondencji z autorem, wyklucza udział J. Dziekońskiego w zrealizowanym projekcie kościoła, powołując się na: „Kalkinskij sputnik — sprawocznik”, Bałki 1912, gdzie zamieszczona została fasada kościoła, podpisana przez J. Płoszkę.

⁸² Archiwum Parafialne w Kamionnej — projekt wstępny z r. 1905. W roku następnym zatwierdzono dokumentację, a w r. 1909 kościół był przygotowany do benedykcji. Po zniszczeniach wojennych — zburzone wieże, częściowo zawalone sklepienia, uszkodzony dach i elewacja frontowa — odbudowany na początku lat dwudziestych, a w r. 1927 konsekrowany. Por.: „Przewodnik Parafialny w Kamionnie”. Wydawnictwo Diecezji Podlaskiej, R. 1929 s. 122.

⁸³ ArSi — Teczka „Kamionna”. Pismo dozoru kościelnego do Konsystorza z dn. 26 października 1893 r. oraz Pismo Rządu gubernialnego siedleckiego do Konsystorza z d. 4 sierpnia 1906.

⁸⁴ Kościół był budowany w latach 1906—1908, a w r. 1926 konsekrowany. Por.: Archiwum Parafialne w Dębem Wielkim. K. Wysocki, *Kronika budowy kościoła*, rps s. 5—6; *Katalog Archidiecezji*, s. 367.

dach nieprzekonywująco zindywidualizowanych dekoracją architektoniczną. Dokumentację do Konstantynowa zamówił komitet obywatelski pod przewodnictwem Stanisława Zyberk-Platera⁸⁵. W podziemiach kościoła urządzone zostało mauzoleum tej rodziny, zasłużonej również przy budowie kolejnej jednowieżowej i beztranseptowej hali w leżącej po sąsiedzku Malowej Górze⁸⁶.

Nurt ten — pozbawiony szczególnie interesujących rozwiązań — zostaje wyczerpany po opracowaniu w latach 1908—1911 dokumentacji przeznaczanej do Sulerzyża⁸⁷, Kuleszy Kościelnych⁸⁸ i Pniewa⁸⁹. Tutaj też należy umiejscowić ostatni z warszawskich kościołów J. Dziekońskiego — p.w. Dzieciątka Jezus, przekształcony z kaplicy przyszpitalnej⁹⁰, a po zniszczeniach wojennych od-

Dwukrotnie niecisłą informację podał: „Posiew”, R. 1908 s. 382 — o rozpoczęciu prac, oraz R. 1913 s. 47 — o benedykcji, która w rzeczywistości odbyła się pięć lat wcześniej. Natomiast w r. 1913 nastąpiło erygowanie parafii.

⁸⁵ Do budowy przystąpiono w r. 1906, a w r. 1909 kościół został poświęcony i konsekrowany. W tym samym roku miała też miejsce trzecia uroczystość — erygowanie parafii. Por.: Archiwum Parafialne w Konstantynowie. Projekt wstępny z r. 1905, zatwierdzony w roku następnym; J. Sobieszek, *Materiały do kroniki parafii Konstantynów*, rps; Protokół o sporządzeniu inwentarza kościelnego, z dn. 29 listopada 1920 r., rps.

⁸⁶ Projekt powstał w r. 1906, zamówiony przez okolicznych ziemian, którzy jeszcze w tym samym roku uzyskali pozwolenie na budowę i spowodowali rozpoczęcie prac, uwieńczonej w r. 1910 konsekracją kościoła. Świątynia doznała licznych uszkodzeń w czasie wojny, m.in. w r. 1915 została zburzona wieża. Por.: Archiwum Parafialne w Malowej Górze. Projekt wstępny. *Inwentarz kościoła w Malowej Górze z r. 1920*, rps s. 13; J. Semeniuk, *Kronika rzymsko-katolickiej parafii w Malowej Górze*, rps s. 31; „Wiadomości Diecezji Podlaskiej”, R. 1931 s. 353.

⁸⁷ Archiwum Parafialne w Sulerzyżu — projekt wstępny z r. 1909, zatwierdzony w roku następnym. Zasadnicze prace ukończono jeszcze przed wojną. Konsekracja odbyła się w r. 1932. Por.: W. Lis, *Diecezja Płocka*, s. 165.

⁸⁸ Projekt wstępny powstał w r. 1909; po dwu latach otrzymano pozwolenie na budowę, która — po przerwie spowodowanej wojną — trwała do r. 1925. Konsekracja odbyła się w r. 1930. Por.: Archiwum Parafialne w Kuleszach Kościelnych. Kopia ukazu Jego Imperatorskiej Wysokości Władcy Wszechrzosi z Urzędu gubernialnego łomżyńskiego do Naczelnika powiatu mazowieckiego z dn. 1 sierpnia 1911 r. oraz W. Jemielity, *Schematyzm*, s. 163.

⁸⁹ Według Z. Mączyńskiego projekt był sporządzony w r. 1911. Kościół wznoszono w latach 1912—1928, kiedy to dokonano konsekracji świątyni. Por.: W. Lis, *Diecezja Płocka*, s. 314. W trakcie prac zrezygnowano z wykończenia wież, które dociągnięto tylko do poziomu kalenicy dachu i nakryto prowizorycznymi hełmami, co mogło być spowodowane nadmiernym osiadaniem budowli, posadowionej na sztucznym nasypie.

⁹⁰ Kaplica należała do kompleksu zabudowań szpitala Dzieciątka Jezus, który również projektował i realizował J. Dziekoński. Por.:

budowany przez Stanisława Marzyńskiego wraz z charakterystycznymi zwieńczeniami szczytów wieży. Motyw, stanowiący odległe echo szczytu dzwonnicy staromiejskiego kościoła p.w. Nawiedzenia NMP, był wykorzystywany przez J. Dziekońskiego jeszcze kilkakrotnie. Występuje również w Sulerzyżu ale w bliższej oryginalności adaptacji Brunona Zborowskiego, który w r. 1928 przeprojektował górne partie wieży⁹¹, prawdopodobnie ze względu na rzeczywiście nieudany hełm, zaproponowany w pierwotnym projekcie. Kościoły w Kuleszach Kościelnych i Pniewie zapowiadają głębszą ewolucję wątku neogotyckiego, chociaż przeobrażenia estetyczne występują w twórczości J. Dziekońskiego już od przełomu wieków w syntetycznym nurcie przetworzonego historyzmu, coraz mniej krępowanym koniecznością legitymowania się średniowiecznym rodowodem, przez czas jakiś uznawanym za niezbędny dla architektury kultowej.

3 Świątynie przetworzone

Niewątpliwie zapóźnienie artystyczne architektury sakralnej ujawniło się szczególnie wyraziście na przełomie stuleci, w okresie radykalnych przemian budownictwa świeckiego o charakterze utylitarnym. Konserwatyzm formalny budowli kultowych wynikał bodaj w większym stopniu z pozostawania przy zadawnionych rozwiązaniach przestrzennych, niż stosowania określonych motywów dekoracyjnych, których wybór i kompozycja stanowiły o indywidualności architekta, a nie architektury — zdeterminowanej konstrukcyjnie do sztywnych schematów bazyliki lub hali. Modernistyczne wystylizowanie brył, których kształty symbolizowały już raczej tylko ciągłość tradycji religijnych, nie wykraczało poza wizję historyzmu narodowego, roztaczane jeszcze w publicystyce F. Tournelle'a czy — nieco później — F. Martynowskiego.

W tym samym kontekście jawią się próby wynikające z inspiracji budownictwem drewnianym. Zapoczątkowane lansowaniem zakopiańszczyzny, która w architekturze kościelnej nie znalazła większego oddźwięku, przyniosły w miarę zachęcające rezultaty przy nawiązywaniu do bardziej uniwersalnych wzorów podhalańskich. Elementem ludowej ciesiołki pozostawiającym trwałe ślady w poszukiwaniach stylu polskiego po r. 1905 były też charakterystyczne podcienia, genetycznie dość luźno związane z przybytkami kultu. Do powstania nurtu, pretendującego z pewnym powodze-

H. Kuder i Cz. Kleiner, *Nowy szpital i dom wychowawczy Dzieciątka Jezus w Warszawie*, PTechn R. 1901 s. 511.

⁹¹ Archiwum Parafialne w Sulerzyżu — projekt nadbudowy wieży z r. 1928.

niem do spełnienia oczekiwań, którym nie sprostał styl wiślano-bałtycki, przyczyniło się również ujawnienie walorów zdobniczych rodzimego detalu renesansowego i barokowego.

Od początku stulecia oblicze architektury sakralnej było kształtowane przez neogotyk oraz równouprawnione z nim budownictwo nowożytnie. Ewolucję tę, zaburzoną nieco po wydaniu aktu tolerancyjnego a przerwana wybuchem wojny, znamionuje tradycjonalizm, przejawiający się w rustykalnym zabarwianiu oraz ekspozycji regionalizmów czerpanych z prowincjonalnych budowli, których aksjomatyczna swojskość nie mieściła się uprzednio w kanonach dojrzałego historyzmu.

Formację stylistyczną zrywającą z werbalizmem stylu wiślano-bałtyckiego na rzecz historyzmu przetworzonego — tradycjonalizmu otwierają w twórczości J. Dziekońskiego projekty przeznaczone do Lubochni i Domaniewic, przedzielone poprawianą i skierowaną do realizacji dokumentacją kościoła p.w. Zbawiciela w Warszawie. Prekursorskie znaczenie tych prac, wynikające z ukazania możliwości tkwiących w motywach architektonicznych rodzimego renesansu i baroku, w wyniku niesprzyjających okoliczności zostało jednak zniweczone.

Wznoszenie zaprojektowanego w r. 1897 kościoła w Lubochni rozpoczęto dopiero na kilka miesięcy przed wybuchem wojny, mimo że pozwolenie na budowę uzyskano w niespełna dwa lata, a kolatorem parafii był car rosyjski z racji dziedzicznego władania okolicznymi terenami, obejmującymi również pobliskie lasy spałskie⁹². Projekt, wzbogacony jedynie o pozostawione ze starej, osiemnastowiecznej świątyni — zakrycie i skarbiec⁹³, tworzące przeciwwagę dla ramienia pseudotranseptu po drugiej stronie korpusu — wytrzymał próbę czasu i był realizowany w postaci nadanej mu w schyłku ubiegłego stulecia. Podobna sytuacja zaist-

⁹² Archiwum Parafialne w Lubochni. Opis techniczny do projektu (zachowany fragment rękopisu, podpisany przez architekta w r. 1897) oraz kosztorys, który był dwukrotnie zatwierdzany przez Inżyniera Gubernialnego w Referacie Budowlanym Urzędu Gubernialnego w Piotrkowie: w r. 1899 i 1913. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zatwierdziło projekt do realizacji na początku r. 1914, a na własną przystąpięno do prac, przerwanych niebawem przez działania wojenne. Por.: Pismo proboszcza do „Wielmożnego Zarządu Lasów w Królestwie Polskim przy Generał Gubernatorstwie w Warszawie” z r. 1918 rps, tamże. Budowę ukończono w r. 1921 i poświęcono kościół, a w roku następnym odbyła się konsekracja. Por.: *Katalog Archidiecezji*, s. 459.

⁹³ Po zewnętrznej stronie zakrycia osadzono fragmenty renesansowych płaskorzeźb nagrobnych Macieja Korycińskiego i jego syna. Nagrobki te przeniesiono w latach sześćdziesiątych XIX w. z opuszczonego a następnie rozebranego kościoła w pobliskim Małcu.

niała w Domaniewicach, gdzie w końcu pierwszej dekady podjęto budowę na podstawie projektu opracowanego już w 1902 r.⁹⁴

Bez przeszkód postępowały tylko prace przy wznoszeniu świątyni warszawskiej, ufundowanej przez społeczeństwo Królestwa z okazji otwierającego nowe stulecie „roku świętego”⁹⁵, chociaż poprzedzały je krótkotrwałe acz gwałtowne sprzeciwy natury estetycznej i etycznej. Przesyt neoklasycyzmem, wynikający też z rozciągniętej w czasie budowy kościoła p.w. Wszystkich Świętych i przebudowy kościoła p.w. św. Aleksandra, dawał podstawy do wypowiedzi, że Warszawa jest „już zrenesansowana we wszystkich tego odrodzenia barokowych, rokokowych i Bóg wie jakich odcieniach”⁹⁶. W tym kontekście nie pozbawione słusności były wystąpienia zwolenników neogotyku, podjęte pod hasłem skierowania architektury na „jedyną dla niej drogę szukania kierunków samodzielnych”⁹⁷, obroną zresztą przez pozostałych uczestników konkursu wraz z S. Szyllerem, którego pracę uhonorowano pierwszą nagrodą⁹⁸. Nie można przy tym zaprzeczyć, że w projekcie konkursowym J. Dziekońskiego, L. Panczakiewicza i W. Żychiewicza — „podniosła w zasadzie kontemplacja sztuki rodzimej nie dała [...] pełnego wyrazu, tej pożądanej przez autora idei harmonijnego skryształizowania [...] wszystkich najbardziej swojskich natchnień naszej plastyki architektonicznej”⁹⁹, stanowiąc raczej próbę zasymilowania motywów renesansowo-barokowych zastosowanych do udekorowania bryły, której oryginalna postać wynikała z dyspozycji planu, założonego na działce o zadanym kształcie.

Kościół Zbawiciela¹⁰⁰ pozostał przykładem niepowtarzalnej syn-

⁹⁴ Archiwum Parafialne w Domaniewicach — fragment projektu wstępnego (fasada i elewacja boczna) oraz opis techniczny z r. 1902. Prasa donosiła o zamierzonym rozpoczęciu prac w r. 1904, lecz nastąpiło to dopiero w r. 1910, a do wybuchu wojny „stał się kościół jeszcze w stanie surowym”. W r. 1919 odbyła się benedykcja, a w dwa lata później — konsekracja. Por.: „Oświata”, R. 1904 s. 367; W. Grzełak, *Domaniewice 1633—1933*, Łódź 1933 s. 8 m.

⁹⁵ Por. np.: „Zorza”, R. 1901 s. 529, 1014; W. Jemieliły, *Rok jubileuszowy w XIX wieku w Królestwie Polskim*, w: ZNKUL, R. 1975 nr 1 s. 41—53.

⁹⁶ W. Kloss, *Kronika architektoniczna*, „Wędrowiec”, R. 1902 s. 278.

⁹⁷ *Tamże*, s. 279.

⁹⁸ Prawie jednomyślna krytyka, z jaką spotkało się skierowanie do realizacji projektu J. Dziekońskiego, skłoniło do wystąpienia przewodniczącego Komitetu Budowy — ks. I. Siemka, który umotywował tę decyzję względami ekonomicznymi, dość dowolnie szacując koszty budowy według dokumentacji S. Szyllera wraz z późniejszym wyposażeniem na około milion rubli. Por.: KW R. 1901 nr 177 s. 2.

⁹⁹ A. Jabłoński, *Przegląd projektów konkursowych na kościół p.w. Zbawiciela w Warszawie*, PTechn R. 1901 s. 189.

¹⁰⁰ Zezwolenie na budowę wydane było jeszcze przed rozpisaniem konkursu, w r. 1900. Prace rozpoczęto już w roku następnym, a w r.

tezy stylistycznej pozbawionej jednoznacznych reperkusji we współczesnej mu architekturze. Również J. Dziekoński nie kontynuował tego wątku, zarzucając „pasowanie się z tem niełatwem i wymagającym poważnych studyów zadaniem”¹⁰¹ dla bardziej konwencjonalnych rozwiązań. Ostatnie — pomijając tymczasem kościoły jednonawowe — projekty opracowane na motywach nowożytnych trafiły do Strykowa i Korytnicy Łaskarzewskiej.

A. Nieniewski zilustrował swój artykuł z r. 1908 m.in. rycinami przyszłego kościoła w Strykowie. Z niewiadomych przyczyn ów projekt, po dokonaniu minimalnych przeróbek, był niebawem realizowany w Konstancinie pod Warszawą. Wzniesiony na podstawie nowej dokumentacji kościoła w Strykowie¹⁰² mocno ucierpiał w r. 1914. Odbudowany dopiero w połowie lat dwudziestych, jak się zdaje bez udziału J. Dziekońskiego, odbiegał nieco od pierwowzoru po przybraniu bryły elementami zdobniczymi rodzimego renesansu, charakteryzujących się dość pospolitym rysunkiem profilowań, znamienych dla okresu międzywojennego.

Kłopoty z rozbudową starego, pochodzącego z początku XIX w., kościoła w Korytnicy Łaskarzewskiej skłoniły miejscowych parafian do podjęcia decyzji o budowie nowej świątyni¹⁰³. Dla odróżnienia obu przedsięwzięć, prezentowane są one w niniejszej pracy jako Korytnica I — projekt rozbudowy z r. 1912 i Korytnica II — opracowany w roku następnym projekt kościoła nowego¹⁰⁴ o programie, który nie doczekał się pełnego wykonania. W trudnych bowiem warunkach pierwszych lat po odzyskaniu niepodległości zrezygnowano z kruchty i aneksów wejściowych

1907 nastąpiła benedykcja świątyni. Konsekracja w r. 1927. Por. np.: KW R. 1900 nr 272 s. 5, nr 336 s. 4; PKat R. 1900 s. 573, 630, 745; R. 1901 s. 27, 185, 345, 662; R. 1902 s. 365, 380; TI R. 1901 s. 443; „Kraj” R. 1912 nr 48; „Życie i Sztuka” s. 506; „Rocznik Archidiecezji”, s. 113 n.

¹⁰¹ A. Jabłoński, *Przegląd projektów*.

¹⁰² Według Z. Mączyńskiego projekt do Strykowa powstał w r. 1907, a do Konstancina w r. 1909. Zważywszy, że A. Nieniewski w 1908 r. opublikował rysunki dokumentacji, która trafiła ostatecznie do Konstancina, należy chyba odwrócić datowanie Z. Mączyńskiego, przyjmując iż projekt do Strykowa został opracowany w r. 1909. W r. 1912 dokonano benedykcji kościoła. Por.: PKat R. 1912 s. 718 oraz WAW R. 1912 s. 334.

¹⁰³ AIS — Materiały TONZP, teczka nr 99. Pismo J. Dziekońskiego do Wydziału Konserwatorskiego z listopada 1913 r., oraz *Sprawozdanie z posiedzeń Wydziału Konserwatorskiego TONZP*, w: PTechn R. 1914 s. 116.

¹⁰⁴ Archiwum Parafialne w Korytnicy Łaskarzewskiej — projekty wstępne. Pozwolenie na budowę uzyskano w r. 1912 na podstawie projektu rozbudowy. Por.: Pismo dozoru kościelnego z dn. 10 stycznia 1920 r.; *Tamże*. Projekt budowy kościoła nowego był już tylko zatwierdzony przez władze kurialne w Siedlcach.

przy ramionach transeptu¹⁰⁵. Tym niemniej okazała hala, zdobiona z lekka tylko stylizowanym detalem o formach bardziej manierystycznych niż barokowych — ujawnionych najpełniej dopiero w helmie sygnaturki i wież¹⁰⁶ — nie zatraciła cech znamionujących odcień tradycjonalizmu, występujący u J. Dziekońskiego począwszy od projektów przygotowanych do Lubochni i Domaniewic.

Wspólna tym świątyniom metoda warsztatowa polegała na łączeniu oszczędnej, chociaż wysmakowanej w doborze i rozmieszczeniu, dekoracji architektonicznej o wybitnie swojskim charakterze z bryłą typowej hali, zakładanej na równie zunifikowanym planie. Powściągliwy modernizujący historyzm, któremu hołdował architekt w tych próbach był swego rodzaju rekapitulacją doświadczeń zbieranych na przestrzeni kilku dziesiątków lat, ale też ujawnił występującą powszechnie bezradność w kształtowaniu przestrzeni budowli kultowych. Szczególnie w obiektach o większych rozmiarach, gdzie niezmienny od czasów dojrzałego historyzmu schemat statyczny, skrywany pod otynkowaną ścianą, skutecznie zapobiegał głębszym przeobrażeniom formalnym. Pewne zmiany nastąpiły dopiero około r. 1905, w drugim nurcie tradycjonalizmu, nazwanym tu neoromantyzmem.

Neoromantyzm, który był głównie kontynuacją wątku neogotyckiego, przyniósł kilka dokonanych odległych programowo od stylu wiślano-bałtyckiego, aczkolwiek nie w pełni spełniających intuicyjne, jak przedtem, kryteria stylu polskiego. Szermując tym hasłem ogłoszono m.in. konkurs na projekt kościoła w Orłowie Murowanym. Nastąpiło to po odrzuceniu dokumentacji przygotowanej wcześniej przez J. Dziekońskiego, który w eksponowaniu swojskości poprzestał na podcieniu, poprzedzającym wejście do przybytku.

Uszczuploną grupę niezbyt okazałych świątyń z podcieniami reprezentują więc tylko kościoły w Świerżu i Konstancinie, zaprojektowane w 1907 r.¹⁰⁷ W Świerżu już po dwu latach nastąpiła

¹⁰⁵ Przed wojną zdołano złożyć tylko fundamenty. Prace wznowiono w r. 1919, a w r. 1925 dokonano benedykcji. Konsekracja nastąpiła w r. 1932, po dwóch latach od zakończenia robót wykończeniowych. Por. tamże: Uchwały zebrania parafialnego z dn. 8 czerwca i 23 listopada 1919 r., 28 maja 1922 r., 24 maja 1927 r.; Pisma proboszcza do konsystorza z dn. 3 listopada 1920 r. i 26 października 1925 r.; Protokół z wizytacji kanonicznej parafii Korytnica Łaskarzewska z dn. 3 października 1927 r. i 31 maja 1932 r.; *Inwentarz fundi instructi parafii Korytnica Łaskarzewska z dn. 6 grudnia 1955 r.*

¹⁰⁶ Helmy wież pozostały tylko na rysunkach, zamienione na piramidalne daszki, które rażąco odbiegają od jednolitej kompozycji kościoła.

¹⁰⁷ Projekt kościoła w Konstancinie, przeznaczony uprzednio do Strykowa, został prawdopodobnie w r. 1909 nieznacznie skorygowany. Por.: Z. Mączyński, *Pamiętnik*.

konsekracja, co należy chyba przypisać inicjatywie fundatorki — Marii Orsetti¹⁰⁸. Również kościół w Konstancinie, wybudowany w latach 1910—1913, powstał z fundacji prywatnej — Józefiny Dąbskiej oraz Witolda Skórczewskiego, który ofiarował plac pod budowę¹⁰⁹.

J. Dziekoński, będąc wcześniej umiarkowanym zwolennikiem zakopiańszczyzny, nie przyłączył się też do szerokiego grona, szczególnie młodszej generacji architektów, przetwarzających obecnie budownictwo drewniane innych regionów. Jego poszukiwania, nie pozbawione wprawdzie reminiscencji architektury drewnianej, przybrały charakter bardziej uniwersalny, a jednocześnie stanowiły próbę pogodzenia przeszłości z nadrzędną doktryną estetyczną owej doby — modernizmem. O definitywnym zerwaniu z pryncypiami „archeologii sztuki” świadczy fakt, że wyróżnikiem tej architektury przestaje być zdobienie, a staje się modelowanie bryły. Utrzymuje się ona nadal w kręgu historyzmu, krępowana chociażby anachronizmem rzutów, lecz uwolniona od bezpośrednich, doszczętnie wyeksploatowanych wzorców stylowych i przestrzennych.

Reprezentatywnymi przykładami neoromantyzmu w ujęciu J. Dziekońskiego były dwa kościoły w pobliżu jego rodzinnego Płocka — w Bielsku, zaprojektowany w 1908 r.¹¹⁰ i w Gąbinie. Ten ostatni stanął w miejsce gotyckiej budowli interesującej architekta jeszcze w ubiegłym stuleciu¹¹¹. Od r. 1903 postanowiona była jej rozbudowa, ale dopiero w dziesięć lat później mógł on poinformować Komisję Konserwatorską TOnZP o otrzymaniu zlecenia¹¹². Ostatecznie nie ocalało nawet prezbiterium, stanowiące najstarszy fragment przybytku, a rozpoczęta przed samą wojną budowa przeciągnęła się aż do połowy lat trzydziestych. W r. 1942 świątynia została zburzona, a na jej fundamentach kolejny kościół wznosił w latach pięćdziesiątych Stanisław Marzyński¹¹³.

Charakterystyczne dla tych prac wyważone proporcje bryły i perfekcyjne ich modelowanie niwelowały schematyzm planów —

¹⁰⁸ ArLb sygn. 214. *Inwentarz fundi instructi z r. 1920*; „Posiew” R. 1909 s. 454; PKat R. 1909 s. 460.

¹⁰⁹ PKat R. 1913 s. 334; „Posiew” R. 1913 s. 334; „Rocznik Archidiecezji”, s. 361.

¹¹⁰ Podjęta w r. 1909 budowę ukończono w r. 1912, kiedy to nastąpiła benedykcja i konsekracja kościoła. Por.: AIS — Materiały TOnZP. Pismo J. Dziekońskiego do Wydziału Konserwatorskiego z dn. 2 maja 1911 r.; „Zorza” R. 1909 s. 489; PKat R. 1909 s. 492; R. 1912 s. 541.

¹¹¹ „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, R. 1897 t. 6 s. XCI i CII.

¹¹² *Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Konserwatorskiego TOnZP*, w: PTechn R. 1913 s. 170.

¹¹³ W. Lis, *Diecezja Płocka*, s. 203.

wykorzystywanych zresztą niejednokrotnie już wcześniej¹¹⁴ — zaskakując efektami, jakich daremnie oczekiwano poprzednio od stylu wiślano-bałtyckiego. W dość rozległej gamie typów ujawniają się tendencje syntetyczne oraz pierwiastki rustykalne, ludowe — te ostatnie ze wzrastającym natężeniem. Wyraźne około 1910 r. w projekcie przeznaczonym do Strzelec¹¹⁵, osiągają apogeum w dokumentacji dwu kolejnych świątyń — w Zelwie¹¹⁶ i Wąsewie¹¹⁷. Mimo braku materiałów ikonograficznych, można przypuszczać, iż podobne przesłanki decydowały o kształcie kościoła w Mściłowiu¹¹⁸, leżącym tak jak i Zelwa w okolicach Wołkowyska, a styl polski na tamtych obszarach nie był terminem wyłącznie estetycznym.

4 Kościoły jednonawowe

Jest oczywiste, że świątynie jednonawowe podlegały tym samym kryteriom estetycznym, co trójnawowe hale czy bazyliki. Tym niemniej, ograniczona skala i wynikające stąd uwarunkowania — chociażby konieczność zredukowania detalu architektonicznego, który był podstawowym wyróżnikiem stylu wiślano-bałtyckiego, stanowiły — w pewnym stopniu — o niezbyt dużym zainteresowaniu budowlami jednoprzestrzennymi. Również w dorobku J. Dziekońskiego, na każdym etapie jego twórczości, ko-

¹¹⁴ Np. rzut poziomy kościoła w Bielsku należy typologicznie do grupy reprezentowanej przez kościoły w Garbowie, Mokremłapiu, Długosiodle, Kuleszach Kościelnych oraz Tomaszowie Lubelskim — w niezrealizowanym projekcie, o którym będzie mowa w dalszej części pracy.

¹¹⁵ Budowę rozpoczęto w r. 1911, a w r. 1917 kościół został konsekrowany. Por.: „Posiew” R. 1911 s. 494; PKat R. 1911 s. 716; *Katalog Archidiecezji*, s. 337.

¹¹⁶ Według Z. Mączyńskiego kościół był zaprojektowany w r. 1910. Natychmiast też przystąpiono do budowy, uwieńczoną benedykcją świątyni w r. 1913. Por.: W. Tołłoczko, *Wiadomości historyczne o kościele zelwiańskim*, „Dwutygodnik Diecezji Wileńskiej”, R. 1913 s. 322; ks. W. T., *Poświęcenie kościoła w Zelwie*, „Świat” R. 1913 nr 44 s. 12; BLit R. 1913 s. 436—437; PKat R. 1913 s. 683; A. Wiktor-ko, *2-go stycznia 1907*, „Tygodnik Wołkowyski”, R. 1923 nr 3 s. 1—3; M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim*, Białystok 1937 s. 384.

¹¹⁷ Z. Mączyński datuje projekt kościoła na r. 1910. Budowę podjęto w r. 1912, kończąc prace w r. 1924. Świątynia była w połowie zniszczona w r. 1944; odbudowana jeszcze w latach czterdziestych. Por.: ArŁm sygn. 570. Pisma proboszcza do konsystorza z dn. 16 czerwca 1916 r. i 8 kwietnia 1924 r.; W. Jemielity, *Schematyzm*, s. 150.

¹¹⁸ Budowę rozpoczęto w r. 1910; trwała ona przez cały okres międzywojenny. Por.: PKat R. 1910 s. 738; M. Orłowicz, *Przewodnik*, s. 383. Wprawdzie według Z. Mączyńskiego dokumentację sporządzone w r. 1911, lecz mogły to być rysunki do projektu roboczego.

ścioły jednonawowe reprezentowane są tylko pojedynczymi obiektami.

Kościoły: w Kamieńczuku — zaprojektowany w 1894 r.¹¹⁹, oraz późniejszy o trzy lata w Worowie¹²⁰, pomimo neogotyckich form wystroju, są zbliżone do rozwiązań zastosowanych we wczesnych latach osiemdziesiątych we wspomnianej fundacji Ludwika Karnkowskiej w Zawadach¹²¹. Podobnym dyspozycjom przestrzennym tej triady przydał architekt odmienną dekorację, która w Zawadach pozostała neoromańska, nawiązując do stylistyki innych jego dzieł z kosmopolitycznej fazy, poprzedzającej historyzm z elementami swojskimi.

W takiej samej konwencji utrzymane były projekty kolejnych świątyń: w Dzierżeniu — z 1903 r.¹²² i w Ratoszynie — z około 1905 r.¹²³. Wyróżniają się one rozszerzonym programem; szczególnie w Ratoszynie, gdzie część chórowa — uformowana w rzadko spotykany układ treflowy, wzbogacony poligonalnym zamknięciem przyległych do prezbiterium aneksów — dominuje nad bezwieżową fasadą, również ewenementem u J. Dziekońskiego. Wieży nie posiada także kościół w Kamieńczuku, chociaż publiczście z epoki nie przeszkodziło to w uznaniu skromnego przybytku za pomniejszoną kopię świątyni praskiej, co samo w sobie stanowi interesujący przyczynek do recepcji stylu wiślano-bałtyckiego przez

¹¹⁹ Archiwum Parafialne w Kamieńczuku — projekt wstępny z r. 1894, zatwierdzony w roku następnym. Kościół budowany w latach 1896—1902, z przerwą w latach 1897—1898, konsekrowany w r. 1903. Por.: Tamże. *Kronika parafii w Kamieńczuku*, rps; PKat R. 1896 s. 620; „Zorza” R. 1901 s. 456—457; R. 1903 s. 984; TI R. 1903 s. 817.

¹²⁰ Archiwum Parafialne w Worowie — projekt wstępny z r. 1897, zatwierdzony w roku następnym. Kościół budowany do r. 1910, konsekrowany w r. 1918. Por.: *Katalog Archidiecezji*, s. 292.

¹²¹ Kościół budowany w latach 1890—1904, a w r. 1905 nastąpiła konsekracja. Por.: „Zorza” R. 1890 nr 25 s. 58; TI R. 1904 s. 843; *Katalog Archidiecezji*, s. 252.

¹²² Projekt był zatwierdzony w r. 1904, lecz do budowy przystąpiono dopiero w r. 1910. Przed wojną wzniesiono mury kościoła wraz z dachem, który uległ zniszczeniu, tak jak i jedna z wież. W r. 1925 dokonano konsekracji świątyni, którą zdołano do tego czasu odbudować i wykończyć. Znacznie poważniejszych zniszczeń doznał kościół w ostatniej wojnie, a obie wieże do dzisiaj nie są odbudowane. Por.: Archiwum Parafialne w Dzierżeniu. *Kronika Parafii Dzierżenin w diecezji płockiej. Zebrał i ułożył W. Szczepeński*, Dzierżenin 1959, mps s. 28—38; „Oświata” R. 1904 s. 367.

¹²³ W r. 1905 uzyskano pozwolenie na budowę, rozpoczętą w roku następnym. Inicjatorem budowy kościoła był Ludwik Nowakowski — właściciel dóbr Chodel—Ratoszyn, który „załatwił sam wszystkie formalności i dał na budowę przeszło połowę kosztów”. W r. 1911 kościół poświęcono. Por.: Archiwum Parafialne w Ratoszynie. M. Dębski, *Kronika parafii rzymsko-katolickiej w Ratoszynie*, 1954 r. rps; PKat R. 1906 s. 222; PP R. 1906 s. 236.

ówczesne społeczeństwo¹²⁴. Kościół w Dzierżeninie natomiast, jako jedyny spośród zrealizowanych założeń jednonawowych, posiadał parę wież — wysuniętych poza korpus dla zrównoważenia szeroko rozstawionych ramion transeptu¹²⁵.

Drogę do neogotyku przetworzonego wytyczały opracowane około r. 1906 projekty kościołów w Niemcach¹²⁶ i Giewartowie¹²⁷, zapowiadając podcienia wejściowe, które pojawiły się niebawem w kilku obiektach o nieco większej skali. Pomimo niepotwierdzonej źródłowo atrybucji należy wspomnieć tutaj jeszcze o kościele w Miszewku Strzałkowskim¹²⁸. Wydaje się bowiem wielce prawdopodobne, że około r. 1909 J. Dziekoński wykonał dokumentację tego przybytku, antycypującego tradycjonalizm w formach znajdujących kontynuację w jego twórczości, chociażby w szczycie wieży czy ukośnych, pryzmoidalnych szkarpach narożnych, powtórzonych w Strzelcach i Warszawie — wieża kościoła p.w. Dzieciątka Jezus¹²⁹.

Około r. 1906 powstał projekt kościoła w Błoniu Łęczyckim¹³⁰, mogącego z powodzeniem pretendować do rangi reprezentatywnych przykładów stylu polskiego. Niewielka neobarokowa świątynia o doskonale wyważonych proporcjach malowniczej bryły — plastycznie wymodelowanej półkolistymi płaszczyznami ramion transeptu i prezbiterium — równoważonych na przedzie przysadzistą

¹²⁴ K. Mirwicz, *Kościół w Kamieńczuku*, „Zorza” R. 1901 s. 456.

¹²⁵ Dwuwieżowy był również nie zrealizowany projekt kościoła w Bobach, o którym dalej.

¹²⁶ Według Z. Mączyńskiego projekt powstał w r. 1906. Budowę prowadzono w latach 1907—1909, a całość kosztów pokrywał Ignacy Budny, miejscowy właściciel ziemski. Por.: Archiwum Parafialne w Niemcach. *Kronika parafii Niemce* przez ks. T. Ruska, 1955 rps s. 10—11; *Spis diecezji lubelskiej*, s. 124.

¹²⁷ Projekt wstępny był opracowany w r. 1907. Jeszcze w tym samym roku rozpoczęto prace i zdołano ukończyć je przed wybuchem wojny. Do dokumentacji wprowadzono w trakcie budowy pewne zmiany, co spotkało się z protestem architekta, któremu rada parafialna odpowiedziała, że „plan [...] nie czynił zadość ani estetycznej ani też praktycznej stronie budowy [...] przez wprowadzenie filarów do wnętrza kościoła”. Por.: Archiwum Diecezjalne we Włocławku. Projekt wstępny; Protokół z posiedzenia rady parafialnej z dn. 22 maja 1908 r., w: *Zbiór dokumentów do kroniki*, poz. 21 i 22.

¹²⁸ W. Lis, *Diecezja Płocka*, s. 122.

¹²⁹ W latach 1906—1915 była przeprowadzona regotycyzacja staromiejskiego kościoła p.w. Nawiedzenia NMP. W zespołowej pracy, wykonywanej pod auspicjami TONZP, brali udział m.in. S. Kozłowski, S. Szyller, T. Wiśniewski, K. Wojciechowski oraz J. Dziekoński, który we własnej twórczości ze szczególnym upodobaniem przetwarzał motyw szczytu wolnostojącej dzwonnicy tego kościoła.

¹³⁰ Z. Mączyński datuje projekt na r. 1906. Kościół budowany w latach 1913—1916, a konsekrowany w r. 1923. Por.: J. Wiktorowski, *Diecezja Łódzka*, s. 215.

wieżą, flankowaną podcieniami — zasługuje na miano jednego z najlepszych dzieł w całym dorobku architekta.

Równie udaną, aczkolwiek zapóźnioną próbą wypowiedzenia się w tradycjonalizmie był kościół w Wargocinie z 1921 r.¹³¹ W tym jedynym, obok Tczowa, dokonaniu z okresu międzywojennego symboliczny wydzźwięk posiada powrót, u schyłku pełnej splendorów kariery, do wątków gotyckich — ale jakże odległych od motywów sprzed półwiecza, które przydawały znamion swojskości stylowi wiślano-bałtyckiemu.

Tablica I

Kościół rzymskokatolickie wybudowane na podstawie projektów technicznych opracowanych przez Józefa Dziekońskiego

Lp.	Miejscowość	Datowanie	
21		1 projekt wstępny	4 rozpoczęcie
		2 zatwierdzenie	5 benedykcja
		3 projekt roboczy	6 konsekracja
22	Baku Związek Radziecki	1 ok. 1903	4 1909
		2	5
		3	6 (1912)
23	Bielsk — kł p.w. św. Jana Chrzciciela diec. płocka woj. płockie	1 1908	4 1909
		2	5 1912
		3	6 — 1912
24	Błonie Łęczyckie — kł p.w. Najświętszego Serca Jezusowego diec. łódzka woj. płockie	1 1906	4 (1913)
		2	5 (1916)
		3	6 1923
25	Białystok (II) — kł p.w. WNMP	1 1899	4 1900
		2	5 1905
		3 1900—1906	6 1931
26	Chojny — kł p.w. św. Wojciecha (Łódź)	1 ok. 1895	4 1902
		2 1901	5 1929
		3	6 (1938)

¹³¹ Archiwum Parafialne w Wargocinie — projekt wstępny z r. 1921, zatwierdzony w roku następnym. Kościół zbudowany w r. 1925. Por.: *Katalog diecezji podlaskiej*, s. 71.

6	Czerwonka Liwska — kł	1	1893	4	(?)1899
	p.w. św. Stanisława	2	1896	5	1902
	diec. siedlecka woj. siedleckie	3		6	1905
7	Dąbrowa Wielka — kł	1	ok. 1880	4	1883
	p.w. św. Stanisława	2	1883	5	1889
	diec. łomżyńska woj. białostockie	3		6	1925
8	Dębe Wielkie — kł p.w.	1	1905	4	1906
	śś. Piotra i Pawła	2		5	1908
	diec. warszawska woj. siedleckie	3		6	1926
9	Długosiodło — kł p.w.	1	1906	4	1908
	WNMP	2		5	1912
	diec. płocka woj. ostrołęckie	3		6	1913
10	Domaniewice — kł p.w.	1	1902	4	1910
	św. Bartłomieja	2	1903	5	1919
	diec. warszawska woj. skierniewickie	3	1909	6	1921
11	Dzierżenin — kł p.w.	1	1903	4	1910
	św. Tomasza	2	1904	5	(1917)
	diec. płocka woj. ciechanowskie	3		6	1925
12	Garbów — kł p.w.	1	ok. 1905	4	1907
	Przemienienia	2		5	1912
	diec. lubelska woj. lubelskie	3		6	
13	Gąbin — kł p.w.	1	1913	4	1913
	Serca Jezusowego	2		5	(1934)
	diec. płocka woj. płockie	3		6	
14	Giewartów — kł p.w.	1	1907	4	1907
	Podwyższenia Krzyża Św.	2		5	(1914)
	diec. włocławska woj. konińskie	3		6	
15	Grybów — kł p.w.	1	1900	4	1909
	św. Katarzyny	2		5	1913
	diec. tarnowska woj. nowosądeckie	3	1909—1914	6	1921
16	Jadów — kł p.w.	1	1881	4	1881
	Znalezienia Krzyża Św.	2	1882	5	
	diec. warszawska woj. siedleckie	3		6	1886

17	Jakubów — kł p.w.	1	ok. 1900	4	1903
	św. Anny	2	1902	5	
	diec. warszawska woj. siedleckie	3		6	1905
18	Janówiec Kościelny — kł	1	1903	4	1906
	p.w. Przemienienia Pań- skiego	2		5	(1910)
	diec. płocka woj. olsztyńskie	3		6	1912
19	Kałużyn — kł p.w.	1	ok. 1885	4	1889
	WNMP	2		5	1893
	diec. warszawska woj. siedleckie	3		6	1897
20	Kamieńczyk — kł p.w.	1	1894	4	1896
	Przemienienia P.	2	1895	5	1902
	diec. warszawska woj. ostrołęckie	3		6	1903
21	Kamionna — kł p.w.	1	1905	4	1907
	NPMP	2	1906	5	1909
	diec. siedlecka woj. siedleckie	3		6	1927
22	Kazimierz — kł p.w.	1	1901	4	1903
	św. Jana Ch.	2	1902	5	1914
	diec. łódzka woj. sieradzkie	3	1904	6	
23	Koźbiel — kł p.w.	1	ok. 1890	4	1895
	Świętej Trójcy	2		5	1899
	diec. warszawska woj. siedleckie	3		6	1903
24	Konstancin — kł p.w.	1	1907	4	1910
	WNMP	2		5	1913
	diec. warszawska woj. warszawskie	3		6	
25	Konstantynów — kł p.w.	1	1905	4	1906
	św. Jadwigi	2	1906	5	1909
	diec. siedlecka woj. białsko-podl.	3		6	
26	Korytnica (II) — kł p.w.	1	1913	4	1914
	św. Bartłomieja	2	1912	5	1925
	diec. siedlecka woj. siedleckie	3		6	1932
27	Kossów Lacki — kł p.w.	1	ok. 1905	4	1907
	NNMP	2		5	1924
	diec. siedlecka woj. siedleckie	3		6	1952

28	Kulesze Kościelne — kł p.w. św. Bartłomieja diec. łomżyńska woj. łomżyńskie	1	1909	4	
		2	1911	5	(1925)
		3	1911	6	1939
29	Latowicz — kł p.w. św. Walentego diec. warszawska woj. siedleckie	1	ok. 1895	4	1899
		2		5	1911
		3		6	1920
30	Liw — kł p.w. św. Leonarda diec. siedlecka woj. siedleckie	1	ok. 1905	4	1905
		2		5	1909
		3		6	1910
31	Lubochnia — kł p.w. WNMP diec. warszawska woj. piotrkowskie	1	1897	4	1914
		2	1899 i 1913	5	1921
		3		6	1922
32	Łopiennik — kł p.w. św. Bartłomieja diec. lubelska woj. chełmskie	1	1906	4	1909
		2	1908	5	(1913)
		3		6	
33	Małowa Góra — kł p.w. Przemienienia P. diec. siedlecka woj. bialsko-podl.	1	1906	4	1906
		2	1906	5	1910
		3		6	1910
34	Miszewko Strzałkowskie — kł p.w. WNMP diec. płocka woj. płockie	1	ok. 1905	4	1909
		2		5	
		3		6	
35	Mokrelipie — kł p.w. Znalezienia Krzyża Św. diec. lubelska woj. zamojskie	1	ok. 1905	4	1906
		2		5	1912
		3		6	
36	Mścibów k/Wołkowyska Związek Radziecki	1	ok. 1910	4	1910
		2		5	
		3		6	
37	Nasielsk — kł p.w. św. Wojciecha diec. płocka woj. ciechanowskie	1	ok. 1895	4	1898
		2		5	1905
		3		6	1909
38	Niemce — kł p.w. św. Ignacego diec. lubelska woj. lubelskie	1	ok. 1906	4	1907
		2		5	1909
		3		6	

39	Pniewo — kł p.w. śś. Piotra i Pawła diec. płocka woj. ostrołęckie	1	1911	4	1912
		2		5	
		3		6	1928
40	Popowo Kościelne — kł p.w. NNPM diec. płocka woj. ostrołęckie	1	1900	4	1900
		2	1900	5	1905
		3		6	1909
41	Poświętne — kł p.w. Przemienienia Pańskiego diec. łomżyńska woj. białostockie	1	1901	4	1903
		2	1901	5	1906(?)
		3		6	1938
42	Przedecz — kł p.w. Św. Rodziny diec. włocławska woj. konińskie	1	ok. 1900	4	1904
		2	1903	5	1907
		3		6	1909
43	Puchały — kł p.w. św. Wojciecha diec. łomżyńska woj. łomżyńskie	1	ok. 1905	4	1908
		2	1907	5	
		3		6	
44	Radom — kł p.w. Opieki NMP diec. sandomierska	1	1896	4	1898
		2	1897	5	1908
		3		6	1962
45	Ratoszyn — kł p.w. śś. Macieja i Katarzyny diec. lubelska woj. lubelskie	1	ok. 1905	4	1906
		2	1905	5	1911
		3		6	
46	Ryki — kł p.w. św. Jakuba diec. siedlecka woj. lubelskie	1	ok. 1900	4	1908
		2	1901 i 1910	5	1914
		3		6	1922
47	Rzekuń — kł p.w. N. Serca P.J. diec. łomżyńska woj. ostrołęckie	1	ok. 1905	4	
		2		5	1914(?)
		3		6	1935
48	Skarżysko Kamienna — kł p.w. N. S. Jezusowego diec. sandomierska woj. kieleckie	1	ok. 1900	4	1906/8
		2	1900	5	1923
		3		6	1933
49	Stoczek Łukowski — kł p.w. WNMP diec. siedlecka woj. siedleckie	1	ok. 1900	4	1909
		2	1906	5	1924
		3		6	1934
50	Stryków — kł p.w. św. Marcina diec. łódzka woj. łódzkie	1	1909	4	
		2		5	1912
		3		6	

51	Strzelce — kł p.w. Trójcy Św. diec. warszawska woj. płockie	1 2 3	ok. 1910	4 5 6	1911 1917
52	Sulerzyż — kł p.w. św. Mikołaja diec. płocka woj. ciechanowskie	1 2 3	1909 1910	4 5 6	1913 1932
53	Świerże — kł p.w. śś. Piotra i Pawła diec. lubelska woj. białkopodlaskie	1 2 3	1907	4 5 6	1909 1909
54	Tczów (II) — kł p.w. św. Jana Ch. diec. sandomierska woj. radomskie	1 2 3	1925	4 5 6	1931
55	Wargocin — kł p.w. WNMP diec. siedlecka woj. siedlecko	1 2 3	1921 1922	4 5 6	(1925)
56	Warszawa — kł p.w. Dzieciątka Jezus (kł rektorski w parafii p.w. św. Barbary)	1 2 3	1909	4 5 6	(1925) 1927
57	Warszawa — kł p.w. św. Floriana	1 2 3	1887 1884	4 5 6	1888 1901 1901
58	Warszawa — kł p.w. św. Stanisława	1 2 3	1895	4 5 6	1898 1903 1966
59	Warszawa — kł p.w. Zbawiciela	1 2 3	1901 1900	4 5 6	1901 1907 1927
60	Wąsewo — kł p.w. NNMP diec. łomżyńska woj. ostrołęckie	1 2 3	1911	4 5 6	1912 (1922)
61	Worów — kł p.w. N. Serca Jezusa diec. warszawska woj. radomskie	1 2 3	1897 1898	4 5 6	1898 1910 1918
62	Zakopane — kł p.w. N. Rodziny diec. krakowska woj. nowosądeckie	1 2 3	1876	4 5 6	1877 1899

63	Zawady — kł p.w. św. Doroty diec. warszawska woj. warszawskie	1 2 3	ok. 1885	4 5 6	1890 1904 1905
64	Zelwa k/Wołkowyska Związek Radziecki	1 2 3	1910	4 5 6	1910 1913
65	Zuzela — kł p.w. Przemienienia P. diec. łomżyńska woj. łomżyńskie	1 2 3	ok. 1905 1907	4 5 6	1908 1913
66	Żyrardów — kł p.w. Matki Bożej Pocieszenia diec. warszawska woj. skierniewickie	1 2 3	1897 1899	4 5 6	1900 1903 1903

Daty w nawiasach dotyczą orientacyjnego zakończenia prac budowlanych w przypadkach nieznanego terminu benedykcji.

II PROJEKTY NIE ZREALIZOWANE

Zebrane tu informacje o kilkunastu pracach J. Dziekońskiego z całą pewnością nie oddają w pełni jego dorobku, który z różnych względów nie doczekał się urzeczywistnienia. Dokumentowane nielicznymi rysunkami, częściej tylko nazwą miejscowości czy zdawkowym opisem, uzupełniają obraz twórczości architekta, niespełnionej zwykle z przyczyn pozaestetycznych, a więc nie mającej charakteru naturalnej selekcji dokonanej słabszych.

Listę tę otwiera projekt kościoła w Białymstoku, który zamierzano wznieść na terenie zamkniętego od r. 1887 cmentarza św. Rocha, a następnie — po r. 1896 — na tzw. Starych Bojarach¹³². Obie lokalizacje zostały odrzucone, a w r. 1898 otrzymano pozwolenie tylko na rozbudowę istniejącej świątyni¹³³. Dokumentacja pierwotnego przedsięwzięcia nie zachowała się, chociaż istnieją przesłanki do uznania, że w „Przeglądzie Technicznym” był re-

¹³² ArBł Kościół katolicki w Białymstoku.

¹³³ J. Pyzia, *Białystok*, s. 11.

produkowany rzut kościoła, pomyłkowo ilustrujący artykuł poświęcony całkiem innej realizacji — w Dąbrowie Wielkiej¹³⁴.

Wykonany w r. 1887 projekt kościoła w Bobach został zatwierdzony dopiero po piętnastu latach¹³⁵. Do budowy przystąpiono w r. 1907 rezygnując ze wzniesienia jednonawowej świątyni o dwuwieżowej fasadzie na rzecz znacznie większej hali, wykonypowanej przez ks. Hieronima Brzózka — wikarego parafii wraz z Władysławem Łaskiewiczem — ówczesnym budowniczym powiatu janowskiego¹³⁶, który miejscowe ambicje zawarł w wyjątkowo nieudolnych formach stylu wiślano-bałtyckiego.

Zupełnie nie powiodły się natomiast zamysły budowy kolejnych świątyni, o których wiadomo tylko, że miały być neogotyckie. Na początku r. 1896 zebranie parafialne w Zgierzu „postanowiło budowę [...] według planu podanego przez p. Dziekońskiego”¹³⁷, a kilka lat później podobne starania podjęto w Kurzeszynie¹³⁸ koło Rawy Mazowieckiej i w pobliskim Wilkowie¹³⁹. Siedemnastowieczny, drewniany kościół w Kurzeszynie spłonął podczas wojny i dopiero w połowie lat dwudziestych wzniesiono nowy, zaprojektowany przez Jana Perkowskiego.

Na konkurs kościoła p.w. Zbawiciela J. Dziekoński zgłosił również neogotycki projekt oznaczony godłem „Vincentius”¹⁴⁰, stanowiącym przejrzyste nawiązanie do imienia ówczesnego metropolity warszawskiego. Praca, nagrodzona medalem złotym mniejszym, uzyskała dość pochlebną opinię A. Jabłońskiego — recenzenta „Przeglądu Technicznego” — który scharakteryzował ją następującymi słowami: „Całość traktowana z wielką prostotą, ale z dużą wyrazistością i bogatą plastyką, robi wrażenie miłe, pełne życia choć może zbyt skromne, zbyt bezpretensjonalne. Znajdujemy tu pod względem plastyki dość bogate, konsekwentne i harmonijne motywy skarpowań, charakterystyczne uwydatnienie na zewnątrz tryforyów, bardzo piękny zespół motywów wieży centralnej, bogatą kompozycję wejścia głównego i rozety nadchórowej, ale przy tym wszystkim wieże frontowe odbijają się dość

ciężko, trochę rubasznie ... Całość wszakże ujmuje nas szczerością wyrazu i uwydatnia jednolitość charakteru. Plany kościoła w trzech wariantach wyzyskują bardzo dobrze miejsce pod budowę przeznaczone”¹⁴¹.

Na początku stulecia powstała ostatnia już, bardzo zapóźniona replika warszawskiego kościoła p.w. św. Floriana, przeznaczona do Mińska Litewskiego¹⁴². Miano ją wnieść na przedmieściu zwanym Złotą Górą, jako drugą w tym mieście świątynię, której budowa stała się możliwa po wydaniu ukazu tolerancyjnego. Do r. 1914 wystawiono jedynie kościół p.w. św. Szymona i Judy, zaprojektowany przez Tomasza Pajzderskiego (1864—1909) w charakterystycznej dla niego manierze zmodernizowanego romanizmu o niemieckiej proveniencji¹⁴³. Natomiast budowie świątyni złotogórskiej przeszkodził brak środków materialnych, których nie zdołano zgromadzić przed wybuchem wojny¹⁴⁴.

Po powstaniu styczniowym rozrost sieci parafialnej w Królestwie następował prawie wyłącznie w ośrodkach wielkomiejskich. O pozwolenie na erygowanie parafii było znacznie trudniej, niż na rozbudowę istniejącego kościoła czy wzniesienie murowanego w miejsce drewnianego. W obronie zagrożonej tym szczególnie architektury drewnianej występowano rzadko i z reguły nieskutecznie. Jednak kościół w Tomaszowie Lubelskim został uchroniony przed rozbiórką, prawdopodobnie tylko dzięki protestowi krakowskiego Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury oraz opublikowanym w „Architekcie” wystąpieniu F. Kleina¹⁴⁵. Siedemnastowieczną budowlę, ufundowaną przez założyciela miasta — Tomasza Zamoyskiego, zamierzano bowiem zastąpić neogotycką, dwuwieżową halą przynależną do nienagannego stylistycznie, chociaż najbardziej komercyjnego nurtu, występującego po r. 1905 w twórczości wielu architektów nie tylko starszej generacji.

Kościół w Orłowie Murowanym wybudowano dopiero w latach dwudziestych na podstawie dokumentacji Zdzisława Kalinowskiego (1877—1926) i Czesława Przybylskiego (1880—1936) — laureatów konkursu rozpisanego w r. 1909 przez warszawskie Koło Archi-

¹³⁴ A. Schimmelpfennig, *Kościół w Dąbrowie*, rys. na s. 17 (rzut poziomy).

¹³⁵ ArLb nr 11. Pismo dozoru kościelnego do konsystorza z dn. 28 maja 1905 r., sygn. 1464.

¹³⁶ Tamże. Spis inwentarza kościoła parafialnego w Bobach z dn. 21 sierpnia 1919 r.

¹³⁷ „Zorza” r. 1897 s. 172.

¹³⁸ BLit R. 1900 s. 376.

¹³⁹ „Oświata” R. 1904 s. 834; „Zorza” R. 1904 s. 1059.

¹⁴⁰ *Kościół p.w. Zbawiciela w Warszawie*, PTechn R. 1901 s. 184.

¹⁴¹ A. Jabłoński, *Przegląd projektów*, s. 190.

¹⁴² A. Nieniewski, *Architekt*.

¹⁴³ K. Wyczyński, *Tomasz Pajzderski*, „Architekt” R. 1909 s. 13.

¹⁴⁴ J. Żyskar, *Nasze kościoły. Diecezja mińska*. Warszawa 1913 s. 177.

¹⁴⁵ F. Klein, *Kościółek w Tomaszowie Lubelskim*, „Architekt” R. 1910 s. 192—193.

teków¹⁴⁶. Powody, dla których zrezygnowano z zamówionego wcześniej projektu J. Dziekońskiego są nieznane. Nie wykluczone, że jego propozycja, mieszcząca się wprawdzie w konwencji nurtu narodowego, była jednak zbyt zachowawcza w okresie najbardziej nasilonych dążeń do sublimacji cech rodzimych we współczesnej architekturze. Stylistyka oparta na formach średniowiecznych spotykała się podówczas z narastającą krytyką, wyrażaną również przez samych twórców, chociaż dla wielu z nich nie oznaczało to wcale zerwania z historyzmem, nawet „archeologicznym”, wywodzącym się jeszcze z dziewiętnastowiecznych kreacji stylu wiślano-bałtyckiego.

W *Pamiętniku* Z. Mączyńskiego można znaleźć informacje o kilku jeszcze nie zrealizowanych projektach, przeznaczonych do następujących miejscowości: 1. Brzostkowice, projekt z lat 1901—1905; miejscowość niezidentyfikowana, prawdopodobnie błędny zapis¹⁴⁷. 2. Dołhobrody, projekt z r. 1906; kościół wzniesiony na podstawie dokumentacji z r. 1927, opracowanej przez nieznanego architekta¹⁴⁸; wątpliwe żeby był to Z. Radzikowski z Włodawy, który w r. 1932 zaprojektował aneksy flankujące wieżę oraz przebudowę chóru muzycznego¹⁴⁹. 3. Mikołajewice, projekt z r. 1906; budowy nie podjęto przed wybuchem wojny, z ocalałych materiałów wzniesiono w okresie międzywojennym plebanię, co uchroniło przed rozbiórką istniejący nadal osiemnastowieczny kościół drewniany¹⁵⁰. 4. Białaszewo, projekt z r. 1908; z budowy zrezygnowano, do r. 1944 stał tu kościół drewniany¹⁵¹. 5. Narewka, projekt z r. 1911; około r. 1914 zadowolono się drewnianą, nie istniejącą już świątynią, którą zaprojektował Adolf Szyszko-Bohusz (1883—1948)¹⁵².

¹⁴⁶ Rozstrzygnięcie konkursu na projekt kościoła we wsi Orłów, „Architekt” R. 1910 s. 50.

¹⁴⁷ Brakuje podstaw do przypuszczeń, że chodzi tu o Brzostowicę Wielką, gdzie w r. 1915 wybudowano kościół z fundacji prywatnej. Por.: BLiR. 1913 s. 315.

¹⁴⁸ ArSi — teczka Dołhobrody. Pismo proboszcza do konsystorza z dn. 23 lipca 1927 r. z prośbą o zatwierdzenie projektu.

¹⁴⁹ Archiwum Parafialne w Dołhobrodach — projekt rozbudowy z r. 1932.

¹⁵⁰ W miejscowej tradycji przetrwało, że miał to być kościół „taki” jak w pobliskim Kazimierzu, czyli o wyrazistych formach neogotyckich. J. Dziekoński zamieścił zdjęcie istniejącego nadal kościoła drewnianego, w: *Wieś i miasteczko. Materiały do Architektury Polskiej*, Warszawa 1916 t. 1 il. nr 366.

¹⁵¹ W. Jemieliły, *Schematyzm*, s. 101.

¹⁵² M. Borusiewicz-Lisowska, *Podłoże i przemiany historyzmu w twórczości Adolfa Szyszko-Bohusza*, w: „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, R. 1979 t. 13 s. 152.

Tablica II

Wykaz miejscowości, do których przeznaczone były nie zrealizowane projekty Józefa Dziekońskiego

1	Białystok (I)	—	ok. 1885 r.
2	Boby	—	1887 r.
	woj. lubelskie		
3	Zgierz	—	ok. 1895 r.
	woj. łódzkie		
4	Kurzeszyn	—	ok. 1900 r.
	woj. skierniewickie		
5	Wilków	—	ok. 1900 r.
	woj. radomskie		
6	Warszawa	—	1901 r.
	kł p.w. Zbawiciela		
7	Brzostkowice	—	ok. 1905 r.
	m. niezidentyfikowana		
8	Mińsk Litewski	—	ok. 1905 r.
9	Orłów Murowany	—	1907 r.
	woj. zamojskie		
10	Tomaszów Lubelski	—	1907 r.
	woj. zamojskie		
11	Dołhobrody	—	1906 r.
	woj. białskopodlaskie		
12	Mikołajewice	—	1906 r.
	woj. sieradzkie		
13	Białaszewo	—	1908 r.
	woj. łomżyńskie		
14	Narewka	—	1911 r.
	woj. białostockie		

W rozdziale niniejszym, z największą skrupulatnością starano się zebrać materiały o dokonaniach J. Dziekońskiego w projektowaniu architektury sakralnej. Nie jest wykluczone, iż bardziej szczegółowe badania i kweryndy powiększą ten i tak imponujący dorobek. Być może zostaną zweryfikowane nieliczne, nie całkiem pewne atrybucje. Obecnie, przed omówieniem prac konserwatorskich architekta, wydaje się celowe uczynić to w stosunku do grupy obiektów niesłusznie przypisywanych J. Dziekońskiemu.

III ATRYBUCJE BŁĘDNE I NIE POTWIERDZONE

Przysługujący absolwentom Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu tytuł architekta artysty klasy trzeciej upraw-

niał do prowadzenia praktyki zawodowej w miastach stołecznych na obszarze całego imperium. Wychowankowie mniej renomowanych uczelni nabywali te uprawnienia po wylegitymowaniu się odpowiednim stażem pracy i złożeniu przewidzianych na tę okoliczność egzaminów. Stanisław Łoza, na podstawie niesprawdzonej informacji¹⁵³, przypisuje J. Dziekońskiemu osiągnięcie najwyższej rangi już w r. 1871. Było to zgoła niemożliwe zważywszy, że dopiero pięć lat wcześniej zakończył on edukację w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych w stopniu budowniczego klasy pierwszej, nie dającym prawa do samodzielnej działalności projektowej. W r. 1871, jeżeli jest to rzeczywiście szczególna data w biografii architekta, spełniał on warunki najwyżej do ubiegania się o licencję budowniczego klasy drugiej, co upoważniało do niezależnego uprawiania zawodu na prowincji. Wydaje się, że najwyższy stopień mógł uzyskać nie wcześniej niż około połowy lat osiemdziesiątych, chociażby po zaliczeniu praktyki przy budowie kościoła p.w. śś. Piotra i Pawła na Koszykach, gdzie sprawował funkcję kierującego czy nadzorującego prace u boku Edwarda Cichockiego (1833—1899), który pełnił podówczas urząd starszego budowniczego miasta Warszawy¹⁵⁴.

Podobnych obowiązków podjął się jeszcze w jakiś czas później i stąd, począwszy od niekwestionowanej nigdy informacji A. Nieniewskiego z 1908 r. przypisuje mu się powszechnie prawa autorskie do wznoszonego w latach 1890—1894 kościoła w Garwolinie¹⁵⁵. Tymczasem J. Dziekoński jedynie kierował budową tej świątyni, bowiem projekt sporządził Franciszek Modrzewski (1832—1904), co najmniej na pięć lat przed rozpoczęciem prac¹⁵⁶. Ów mniej znany architekt, sprawujący aż do r. 1895 funkcję budowniczego guberni siedleckiej¹⁵⁷, z racji zajmowanego stanowiska czy też z innych powodów, nie czuwał — jak to było w zwyczaj — nad przebiegiem robót budowlanych. W związku z tym J. Dziekoński uznany został również za projektanta kościoła w

¹⁵³ *Kalendarz Politechniczny. Semestr zimowy 1916—1917*. Warszawa 1917 s. 59.

¹⁵⁴ Por. np.: „Zorza” R. 1881 nr 14 s. 6; KW R. 1883 nr 43 s. 642; R. 1886 nr 174 b s. 2—3; PKat R. 1884 s. 785; PTechn R. 1894 s. 249 n.

¹⁵⁵ W r. 1894 kościół był poświęcony, natomiast pewne prace wykończeniowe — stolarka drzwiowa, posadzki, helmy wież — wykonano do r. 1900. Por.: ArSi — teczka Garwolin. Pismo proboszcza do konsystorza z dn. 16 października 1894 r. oraz *Inwentarz fundi instructi* z r. 1901.

¹⁵⁶ W r. 1885 „garwoliński dozór kościelny przedstawił za pośrednictwem naczelnika powiatu [...] projekt i kosztorys [...] nowego kościoła muranego wg planu architekta gubernialnego — Modrzewskiego, o wartości 75129 rubli”. Tamże, Pismo rządu gubernialnego siedleckiego do kurii z dn. 4 listopada 1885 r., sygn. nr 2310.

¹⁵⁷ S. Łoza, *Architekci*, s. 68.

Garwolinie¹⁵⁸, mimo że anachroniczne już wtedy powinowactwo formalne tej budowli z neorenesansem o włoskiej proveniencji — bliższe dokonaniom generacji Henryka Marconiego (1792—1863) — nie występowało w jego oryginalnej twórczości.

Mniej wyraziście przedstawia się atrybucja kościoła w Leoncinie, zaliczonego do dorobku J. Dziekońskiego przez St. Łożę. Była to prawdopodobnie wiadomość podana autorowi słownika przez Jarosława Wojciechowskiego (1874—1942), który sporządził opis zniszczeń, jakich doznała świątynia podczas obłężenia Modlina w 1915 r.¹⁵⁹ Nie ulega wątpliwości, że neogotycki przybytek wznoszony w latach 1881—1885, po przeniesieniu parafii z pobliskiego Głuska, projektował Franciszek Brauman (1838—1904), być może jeszcze w latach siedemdziesiątych¹⁶⁰. Właśnie w tym okresie J. Dziekoński współpracował z renomowanym już architektem¹⁶¹, co czyni wiarygodnym jego uczestnictwo również w opracowaniu dokumentacji do Leoncina czy w nadzorowaniu budowy, na pewno jednak na tej podstawie nie mógł pretendować nawet do miana współtwórcy świątyni.

Natomiast wydaje się pewne, że jego inicjałami oznakowanych jest kilka rysunków projektu kościoła w Lubieniu Kujawskim z r. 1881, zachowanego w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie¹⁶². Dokumentację podpisał jednak Artur Goebel (1835—1913) i zgodnie z przyjętymi kryteriami, jemu należy przypisywać ten interesujący obiekt — o antycypujących pierwiastki rodzime formach i zastosowaniu w konstrukcji żeliwnych podpór dźwigających drewniane sklepienia halowego korpusu. Wbrew stwierdzeniu A. Rottermunda, który uznał ponadto, że projekt pozostał nie wykonany, kościół w Lubieniu wybudowano w latach 1884—1886, po wprowadzeniu nieznacznych zmian w pierwotnej dokumentacji, w niczym jednak nie naruszających założeń wyjściowych¹⁶³.

Wykonany przez J. Dziekońskiego w r. 1887 projekt wspomnianego wcześniej kościoła w Bobach, posłużył tylko do uzyskania

¹⁵⁸ Jak się wydaje, jedyną zmianą w projekcie F. Modrzewskiego, jakiej dokonał J. Dziekoński, było powiększenie chóru muzycznego. Por.: Pismo z dn. 16 października 1894 r.

¹⁵⁹ AIS Materiały TONZIP, teczka nr 114.

¹⁶⁰ Archiwum Parafialne w Leoncinie. *Kronika parafii*: rps; PKat R. 1886 s. 535.

¹⁶¹ J. Dziekoński, *Szkic do projektu Ateneum dla Warszawy. Wykonany na konkurs Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie przez Józefa Dziekońskiego i Franciszka Braumana*. IiB R. 1880 s. 31—32 plansze 7—16.

¹⁶² A. Rottermund, *Katalog rysunków architektonicznych z Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1970 s. 75 poz. 356.

¹⁶³ „Zorza” R. 1903 s. 64—65.

pozwolenia na budowę¹⁶⁴. W *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* nie uwzględniono, że prace przy wznoszeniu świątyni przedsięwzięto na podstawie dokumentacji opracowanej około r. 1905 przez Władysława Łaszkiwicza¹⁶⁵. W tym samym zeszycie *Katalogu*¹⁶⁶ przypisano J. Dziekońskiemu również kościół w leżącym nie opodal Gościeradowie¹⁶⁷. Rzeczywiście znaczne podobieństwo stylistyczne obu budowli zdaje się przesądzać, że i tę drugą realizację należy zapisać na konto miejscowego architekta — w owym czasie budowniczego powiatu janowskiego.

Pozostając nadal przy chybionych atrybucjach tegoż wydawnictwa trzeba sprostować oczywisty błąd dotyczący neoromańskiego kościoła w Stoczku Węgrowskim¹⁶⁸. Jego twórcą był w r. 1893 Kazimierz Zajączkowski¹⁶⁹, znany wcześniej jako projektant kościoła w Miedznej¹⁷⁰, w tym samym powiecie węgrowskim, gdzie pełnił obowiązki budowniczego. Brakuje też podstaw, żeby uważać J. Dziekońskiego za współautora kościoła w Markach¹⁷¹ pod Warszawą, który jest samodzielnym dziełem Jana Hinza (1842—1902), o czym osobiście informował on na łamach „Przeglądu Technicznego” w 1901 r.¹⁷² Równie pochopnie wskazano na J. Dziekońskiego jako autora projektu kościoła w Śniadowie¹⁷³, budowanego w latach 1906—1912 na podstawie niezbyt ambitnej dokumentacji, wykonanej być może jeszcze w ubiegłym stuleciu przez niezidentyfikowanego architekta.

Wiele do życzenia pozostawia wiarygodność danych zawartych w wartościowych skądinąd katalogach diecezjalnych. Pomijając najzupełniej oczywiste pomyłki, jak np. odnośnie zaprojektowanych około 1880 r. kościołów w Lesznie¹⁷⁴ — przez Władysława

¹⁶⁴ ArLb Pismo dozoru z dn. 28 maja 1905 r.

¹⁶⁵ KZSP t. 8 z. 9 s. 3; ArLb Spis inwentarza ...

¹⁶⁶ KZSP t. 8 z. 9 s. 12.

¹⁶⁷ Rozpoczęcie budowy w r. 1908 na podstawie dokumentacji przesłanej do zatwierdzenia w r. 1905. W r. 1921 benedykcja kościoła. Por.: ArLb nr 56. Pismo lubelskiego rządu gubernialnego do konsystorza z dn. 21 sierpnia 1905 r., sygn. nr 2219; Pismo Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności z r. 1908, sygn. nr 2064; Pismo proboszcza do konsystorza z dn. 16 listopada 1921 r.

¹⁶⁸ KZSP t. 10 z. 26.

¹⁶⁹ Archiwum Parafialne w Stoczku Węgrowskim — projekt wstępny podpisany przez K. Zajączkowskiego.

¹⁷⁰ Budowanego w latach 1891—1893. Por.: PKat R. 1891 s. 477; R. 1893 s. 716.

¹⁷¹ KZSP t. 10 z. 27 s. 14.

¹⁷² J. Hinz, *Kościół parafialny w Markach pod Warszawą*, PTechn R. 1901 s. 97—98.

¹⁷³ KZSP t. 10 z. 1 s. 66; ZAiBwP t. 1 s. 21.

¹⁷⁴ „Rocznik Archidiecezji”, s. 198. Por.: W. Hirszel, *Projekt kościoła parafialnego, na 1200 osób, we wsi Lesznie, pow. Błońskim*, PTechn R. 1881 s. 13. Artykuł ten rozstrzyga atrybucję kościoła, przypisywanego również K. Wojciechowskiemu, który po rychłej śmierci W. Hirszla

Hirszla (1831—1889) i Zerznie¹⁷⁵ — przez Konstantego Wojciechowskiego (1841—1910), należy zastanowić się nad trzema interesującymi obiektami, które stylistycznie nie odbiegają od form stosowanych przez J. Dziekońskiego. Są to świątynie w Jeziornie-Fabrycznej, Godzianowie i Żelechlinku — wszystkie z pierwszej dekady obecnego stulecia¹⁷⁶. Pierwsza z nich była projektowana przez Hugona Kuderę (1866—1931), co jednoznacznie wynika z zachowanych fragmentów dokumentacji¹⁷⁷. Dla dwu pozostałych brakuje materiałów źródłowych, aczkolwiek pewne przesłanki zdają się świadczyć, że kościół w Godzianowie można przypisywać Jarosławowi Wojciechowskiemu¹⁷⁸, a w Żelechlinku — Feliksowi Nowickiemu¹⁷⁹ (1840—1920).

Wśród archiwaliów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości przechowywały się materiały o niespełnionych zamierzeniach w Radzanowie i Grodźcu, nie ma jednak podstaw żeby stwierdzić, iż J. Dziekoński opracował nie zrealizowane ostatecznie projekty tamtejszych kościołów. Tym niemniej w r. 1913 pomierzył w Radzanowie rzut poziomy drewnianego przybytku¹⁸⁰, co zwykle oznaczało przyjęcie zlecenia, a na początku następnego roku był w Grodźcu „dla zawarcia umowy o wykonanie kościoła nowego”¹⁸¹. Jak się zdaje w urzeczywistnieniu tych planów przeszkodziła wojna; kościół w Radzanowie wybudowano dopiero w latach trzydziestych według projektu S. Szyllera¹⁸², a w Grodźcu zadowolono się rozbudową, przeprowadzoną w tym samym okresie przez Henryka Oberfelda¹⁸³.

Omówiona uprzednio kwestia mylnej atrybucji kościoła w Leoniczynie nie jest jedynym błędem w leksykonie S. Łozy, który nie ustrzegł się również przeoczeń innego rodzaju, bezwzględnie wymagających sprostowania. Największe bodaj nieporozumienie do-

konał tylko pewnych poprawek w projekcie i realizował tę budowę. Por.: Z. Kiślański, *Ruch budowlany w Warszawie i na prowincyi w roku 1893*, PTechn R. 1894 s. 41.

¹⁷⁵ „Rocznik Archidiecezji”, s. 409. Por.: K. Wojciechowski, *Projekt kościoła parafialnego we wsi Zerzno, powiecie warszawskim*, PTechn R. 1881 s. 72—73.

¹⁷⁶ „Rocznik Archidiecezji”, kolejno na s. 355, 422, 400.

¹⁷⁷ Archiwum Parafialne w Jeziornie Fabrycznej — fragment projektu wstępnego.

¹⁷⁸ W archiwum parafialnym zachował się rysunek ogrodzenia wokół kościoła, podpisany przez J. Wojciechowskiego, stanowiący być może uzupełnienie projektu podstawowego.

¹⁷⁹ Projektował on kościół w pobliskich Budziejowicach, a według miejscowej tradycji obie świątynie są dziełem tego samego architekta.

¹⁸⁰ AIS Materiały TOnZP. Pomiar J. Dziekońskiego rozrysowany przez Z. Mączeńskiego.

¹⁸¹ Tamże, teczka nr 69.

¹⁸² W. Lis, *Diecezja Płocka*, s. 403.

¹⁸³ KZSP t. 6 z. 1 s. 15.

tyczy jednej z pierwszych realizacji J. Dziekońskiego — bazyliki w Dąbrowie Wielkiej. Jej projekt reprodukowano w trzecim roczniku „Inżynierii i Budownictwa”, jako przeznaczony rzekomo do Dąbrówki¹⁸⁴. Autor przytacza więc nazwy obu miejscowości, tę ostatnią lokalizując w powiecie sztumskim¹⁸⁵, na ziemiach należących do zaboru pruskiego, dość szczelnie zamkniętych przed architektami z Królestwa. Również zdublowany jest zapis dotyczący Zuzeli (d. pow. Ostrów Maz.), występującej na domiar w dwu zniekształconych formach: Zuzel w powiecie janowskim oraz bliżej nieokreślony Żuzel¹⁸⁶.

Pomysł w topografii jest zresztą więcej, chociaż pewne wytłumaczenie znajduje umiejscowienie Poświętnego (d. pow. Łapy) w powiecie radzyńskim¹⁸⁷. Na początku wieku planowano tam bowiem budowę kościoła, który „ma być podobny do będącego na ukończeniu kościoła św. Stanisława na Woli”¹⁸⁸, ale na podstawie projektu nieznanego skądinąd architekta — Janiszewskiego¹⁸⁹. Mniej uzasadnione było zlokalizowanie Czerwonki Liwskiej (d. pow. Węgrów) w powiecie sochaczewskim¹⁹⁰, tj. w diecezji warszawskiej, gdzie nie ma takiej parafii oraz pomylenie Janówca Kościelnego (d. pw. Mława) z Janowcem w powiecie puławskim¹⁹¹, gdzie pracował S. Szyller przebudowując około 1914 r. szesnastowieczny kościół. S. Łoza nie odróżniał również prac obu wielkich konkurentów w Gąbinie¹⁹²; J. Dziekoński zajmował się tam świątynią katolicką, a S. Szyller — protestancką¹⁹³.

Na zakończenie należy jeszcze wspomnieć o nie sprawdzonej informacji dotyczącej kościoła w Tobolsku. W r. 1893 pozwolono na wzniesienie tam świątyni katolickiej¹⁹⁴, zaprojektowanej przez rosyjskiego architekta — Łomakina¹⁹⁵. Natomiast w kilka lat potem prasa doniosła, że autorami projektu zamiennego są J. Dziekoński i K. Wojciechowski¹⁹⁶. Kościół został zbudowany¹⁹⁷, lecz otwarta pozostaje kwestia jego atrybucji, dodatkowo skomplikowa-

na faktem, iż zachował się fragment dokumentacji sygnowanej tylko przez K. Wojciechowskiego¹⁹⁸.

IV DOKUMENTACJA PRAC KONSERWATORSKICH

W bogatym dorobku J. Dziekońskiego na polu architektury sakralnej stosunkowo łatwo można wyodrębnić problematykę konserwatorską. Działalność ta, rozpoczęta u progu kariery zawodowej, na przełomie szóstej i siódmej dekady, przez kilkadziesiąt lat przeplatała się z zasadniczym motywem twórczości architekta — projektowaniem kościołów nowych, gdzie znajomość rodzimego budownictwa była jednym z atrybutów zawodu. Zakres jego dokonań w tej dziedzinie wydaje się być reprezentatywny dla całokształtu osiągnięć konserwatorskich epoki, przynajmniej na obszarze Królestwa. Nie można też pominąć wkładu jaki wniósł — z cechującym go racjonalnym podejściem doświadczonego praktyka — do kształtujących się właśnie teoretycznych założeń ochrony zabytków.

Rozległa skala prac wykonywanych przez J. Dziekońskiego przy zabytkowych budowach kultowych wymaga pewnego usystematyzowania. Linia podziału jest wyraźnie zaznaczona. Przebiega ona pomiędzy dokonaniem o charakterze jednoznacznie restauratorskim a rozbudowami, które również włączono do nurtu konserwatorskiego, chociaż w działalności tej kierowanie się dobrem zabytku rzadko stanowiło imperatyw. Wprawdzie prace typowo restauracyjne znajdowały się jakby na uboczu jego zainteresowań, co nie oznacza, że nie zajmował się nimi bliżej, chociażby z racji funkcji pełnionych w Towarzystwie Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Jednak nieporównanie poważniej traktował rozbudowy, stanowiące zarówno pod względem ilości jak i rozmiarów bardzo istotny składnik twórczości architekta. Będą one prezentowane tu w podziale na dwie grupy: powiększenia powierzchni świątyni przy nienaruszonej bryle zabytku — dobudowy oraz przekształcenie układów przestrzennych budowli — przebudowy.

1 Restauracje

Z problematyką tą zetknął się J. Dziekoński na większą skalę przy kościele p.w. św. Anny w Wilnie, opracowując w r. 1900 projekt wstępny, na podstawie którego przystąpiono do prac „arty-styczno-archeologicznych”¹⁹⁹. Dopiero wówczas okazało się, że

¹⁹⁸ A. Rottermund, *Katalog*, s. 118 poz. 647.

¹⁹⁹ *Sprawozdanie z czynności Komitetu gruntownej restauracji rzym-*

¹⁸⁴ Projekt kościoła parafialnego we wsi Dąbrówka w powiecie Mazowieckim — projektowali S. Kucharzewski i J. Dziekoński ..., *IBR* R. 1881 nr 70.

¹⁸⁵ S. Łoza, *Architekci*, s. 68, 356.

¹⁸⁶ *Tamże*, s. 423, 424.

¹⁸⁷ *Tamże*, s. 387.

¹⁸⁸ „Oświata”, R. 1902 s. 651.

¹⁸⁹ *BLit* R. 1902 s. 319.

¹⁹⁰ S. Łoza, *Architekci*, s. 68.

¹⁹¹ *Tamże*, s. 362.

¹⁹² *Tamże*, s. 358, 360.

¹⁹³ B. Gutknecht, *Parafia gąbińska*, Warszawa 1932, *passim*

¹⁹⁴ „Kraj” R. 1893 nr 35 s. 14.

¹⁹⁵ „Kraj” R. 1894 nr 38 s. 25.

¹⁹⁶ „BLit” R. 1897 s. 110.

¹⁹⁷ „Kraj” R. 1903 nr 35 s. 15.

świątynia była w bardzo złym stanie technicznym, co zmusiło do przeprowadzenia szeroko zakrojonych robót zabezpieczających i konstrukcyjnych, wykonanych w latach 1901—1904 na podstawie dokumentacji i pod nadzorem Aleksandra Antonowicza²⁰⁰. J. Dziekoński w towarzystwie Sławomira Odrzywolskiego (1846—1933) ponownie przybył do Wilna w r. 1902, gdzie zaproszono również Stanisława Tomkowicza i Stanisława Wyspiańskiego, po których spodziewano się „wewnętrznego stylowego przyozdobienia kościoła”²⁰¹.

Ustalono podówczas program konserwacji, przyjmując zasadę, „że wznowienie części zrujnowanych i wyrestaurowanie części uszkodzonych świątyni ma być wykonane bez żadnych przeróbek i dodatków, tak ażeby pierwotny kształt budowy nie uległ zmianie, ślady zaś nieudolnych i niezgodnych z gotyckim stylem poprzednich restauracji mają być usunięte”²⁰². Po konsultacjach z krakowskim architektem, J. Dziekoński opracował rysunki szczegółowe. Na ich podstawie sprowadzeni z Warszawy rzemieślnicy, jeszcze w 1903 r. zrekonstruowali sklepienie nad nawą główną²⁰³. Zakres pozostałych prac obejmował „odbudowanie zrujnowanych i restaurację części ścian [...] portyku, wież, pinakli, różnych gzymsów, obramienia okien, nowe krzyże wieżowe [...] dach [...] nowy chór podług rysunku pierwotnego chóru”²⁰⁴. Planowano wykonać je w ciągu jednego sezonu, ale już w r. 1904 zaczęto borykać się z kłopotami finansowymi. Z podstawowymi robotami uporano się dopiero w r. 1908; kierował nimi wileński architekt — Stanisław Houwaltt, który zastąpił również miejscowego inżyniera — Michała Hattowskiego. W następnym dziesięcioleciu — aż do r. 1919 — trwały jeszcze pewne poczynania, nie mające już większego wpływu na efekt dokonanej restauracji²⁰⁵.

Przekazane w wydawnictwie W. Okręta informacje o pracach w Zwoleniu i Płocku nie są w pełni ścisłe i tylko częściowo dotyczą pierwszych znanych przedsięwzięć konserwatorskich architekta²⁰⁶.

Kaplicy Kochanowskich nie rekonstruowano bowiem, lecz poddano jedynie gruntownemu remontowi. W prowadzonych bezinte-

sko-katolickiego kościoła p.w. św. Anny w Wilnie, na czas od dn. 28 maja 1902 do 1 maja 1904 r. Załącznik do n-ru 26. „Kraju” z d. 25 czerwca (8 lipca) 1904 r., s. 1.

²⁰⁰ Tamże, s. 1—3; H. R., *Restauracja kościoła św. Anny w Wilnie*, „Kraj” R. 1902 „Życie i Sztuka” nr 35 s. 369.

²⁰¹ Tamże.

²⁰² *Sprawozdanie*, (zob. przypis 199) s. 2.

²⁰³ Tamże, s. 2—3; W. Zachorski, *Kościół św. Anny w Wilnie*, Wilno 1905 s. 28.

²⁰⁴ *Sprawozdanie*, (zob. przypis 199) s. 4.

²⁰⁵ J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1923 s. 114.

²⁰⁶ „Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny”, s. 284.

resownie pracach uczestniczył Władysław Czosnowski (1841—1916) — właściciel przedsiębiorstwa budowlanego realizującego m. in. budowę kościołów p.w. św. Floriana i p.w. Opieki NMP w Radomiu²⁰⁷. Wydaje się, że inicjatywa ta powstała właśnie przy okazji przygotowań do realizacji świątyni radomskiej, zaprojektowanej w r. 1896. Pierwszy etap restauracji kaplicy zwoleńskiej, obejmujący głównie roboty zewnętrzne, wykonano w r. 1897, przystępując do nich prawdopodobnie jeszcze w poprzednim sezonie²⁰⁸. Zamierzenia dotyczące wnętrza zostały przerwane na ponad dwa lata ze względu na brak środków. Prace wznowiono w r. 1900, lecz kontynuowano je już tylko staraniem miejscowego proboszcza²⁰⁹.

Nic wspólnego z konserwacją zabytków nie miały natomiast dokonania w kaplicy Najświętszego Sakramentu. Z miarodajnego źródła, jakim jest monografia historyczna Płocka pióra abpa Antoniego Nowowiejskiego wynika, że J. Dziekoński projektował wyłącznie wyposażenie kaplicy, tj. ołtarz i cyborium, zamówione przed r. 1896 przez bpa Michała Nowodworskiego²¹⁰. Pewne zmiany w architekturze kaplicy — przebicie okna, zlikwidowanie kasetonowego zdobienia konchy oraz atrykulacja ścian — zostały wprowadzone dopiero kilka lat później, podczas restauracji katedry przez S. Szyllera²¹¹.

On też kierował w latach 1901—1906 odbudową spalonej w r. 1900 wieży jasnogórskiej. Program restauracji ustalili wraz z nim J. Dziekoński i S. Odrzywolski, zaproszeni do współpracy przez przeora paulinów — o. Euzebiusza Rejmana²¹². Projekt wstępny opracowany przez warszawskich architektów zakładał wzniesienie bardziej okazałej repliki poprzedniej wieży. Z lakonicznej wzmianki w „Przeglądzie Technicznym” wynika, że wspólnie przygotowali również dokumentację na „przebudowanie krążanka przy-

²⁰⁷ Sz. Jastrzębowski, *Kaplica Kochanowskich w Zwoleniu*, TI R. 1900 s. 990.

²⁰⁸ *Kaplica Kochanowskich w Zwoleniu*, TI R. 1897 s. 216.

²⁰⁹ Sz. Jastrzębowski, *Kaplica Kochanowskich*, s. 991.

²¹⁰ Zleceniodawca wyraził życzenie, „aby myśl, przeprowadzona w cyborium kościoła śś. Piotra i Pawła w Warszawie, była i tu w kaplicy zastosowana”. Por.: A. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*. Płock brw (wydanie II) s. 279.

²¹¹ Wprawdzie, jak pisze A. Nowowiejski, J. Dziekoński zaprojektował jeszcze oblicowanie płytami marmurowymi dolnych partii ścian kaplicy, lecz trudno uznać tę pracę za przejaw działalności konserwatorskiej. Porównując wystrój architektoniczny kaplicy N. Sakramentu z usytuowaną w przeciwnym ramieniu transeptu kaplicą p.w. św. Zygmunta widać wyraźnie tę samą koncepcję, co jednoznacznie przemawia za autorstwem S. Szyllera.

²¹² M. Synoradzki, *Jasna Góra Częstochowska w czci i chwale*, BLit R. 1906 s. 146.

tykającego do kaplicy Najświętszej Panny”²¹³, przypisywaną później wyłącznie S. Szyllerowi, któremu powierzono „wykonanie wszystkich rysunków roboczych i detalicznych”²¹⁴. Realizacja stała się aktualna dopiero około r. 1910, po zakończeniu odbudowy wieży. Protesty przeciwko naruszaniu otoczenia sanktuarium skłoniły Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości do zorganizowania posiedzenia komisji konserwatorskiej w Częstochowie, gdzie uznano za niedopuszczalne przebudowywanie wirydarza²¹⁵.

W tym samym czasie Towarzystwo wystąpiło z inicjatywą zabezpieczenia i odbudowy kościoła p.w. św. Idziego w Inowłodzu. Na podstawie dokumentacji J. Dziekońskiego przeprowadzono w latach 1911—1912 prace, sprowadzające się do uzupełnienia, przemurowania i podwyższenia ścian obwodowych oraz przekrycia budowli²¹⁶. Począwszy od r. 1923 kolejną odbudową po zniszczeniach wojennych kierował Marian Straszak (1863—1927), który doprowadził świątynię do zadowalającego stanu technicznego, co potwierdził Wilhelm Henneberg, przystępując w r. 1936 do purystycznej restauracji, tym razem zakrojonej na dużą skalę i pod protektoratem Prezydenta Ignacego Mościckiego²¹⁷.

Z. Mączyński wspominał jeszcze o nie zrealizowanych zamierzeniach w Gębicach — 1901 i 1905 r. oraz w Krzemienicy — 1911 r., o których brak jest jakichkolwiek bliższych informacji; z równym prawdopodobieństwem mogło chodzić o dobudowy niewielkich aneksów²¹⁸.

2 Powiększenia (dobudowy)

Dobudowy, mimo iż trudne i wymagające ogromnego wyczucia formy w projektowaniu, były w większości przypadków zamierzeniami skromnymi w skali. Wiele wskazuje na to, iż J. Dziekoń-

²¹³ PTechn R. 1901 s. 293.

²¹⁴ Z Częstochowy, BLit R. 1901 s. 154.

²¹⁵ J. Warchałowski, *Zagrożona kaplica Matki Boskiej na Jasnej Górze w Częstochowie*, „Architekt” R. 1909 s. 182—183; *Protokół posiedzenia odbytego w dn. 2 maja 1910 r. na Jasnej Górze w Częstochowie*, „Architekt” R. 1910 s. 75—78.

²¹⁶ J. Wojciechowski, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919—1929*, w: „Ochrona Zabytków Sztuki”, R. 1930—1931 s. 261.

²¹⁷ W. Henneberg, *Kościół św. Idziego w Inowłodzu*, w: „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. 1938 s. 4.

²¹⁸ Przypuszczenie to wydaje się być szczególnie uzasadnione w odniesieniu do gotyckiego kościoła w Gębicach, gdzie mogło chodzić o dobudowanie kruchty lub kaplicy do zachodniej albo południowej ściany korpusu. Natomiast w Krzemienicy mogły być planowane jakieś prace restauracyjne, których zaprzestano po założeniu nowej sygnaturki, być może z powodu wojny.

ski zajmował się nimi raczej przypadkowo. Prawie wszystkie powstały w ostatnich latach przed wybuchem wojny, w okresie malejącej aktywności zawodowej architekta. Wyjątkiem na tej liście są prawdopodobnie tylko przedsięwzięcia dotyczące dwu świątyń warszawskich — p.w. Przemienienia Pańskiego z r. 1890 i św. Stanisława bpa na Woli z r. 1894.

Po powstaniu styczniowym nastąpiła kasacja warszawskiego klasztoru kapucynów, co spowodowało przemianowanie ich kościoła na parafialny²¹⁹. Jeszcze w latach sześćdziesiątych podjęto prace uwieńczone urzędzeniem w podziemiach świątyni kościoła dolnego, a w r. 1890 rozebrano przybudówkę przylegającą do południowej ściany²²⁰. W tym samym miejscu J. Dziekoński zaprojektował trzykondygnacyjną budowlę o dość rozległym programie użytkowym — plebania, kancelaria, zakrystia, korytarz funkcjonujący jednocześnie jako wyjście boczne z kościoła oraz kaplica, która jak się zdaje nie występowała w pierwotnych zamierzeniach²²¹. Neobarokowa kaplica Matki Boskiej Nieustającej Pomocy była nawiązaniem do koncepcji wyrażonej w szkicach H. Marconiego z 1858 r.²²² Po zniszczeniach ostatniej wojny zrekonstruowana wraz z całym kościołem przez S. Marzyńskiego w spokojnej tonacji, nawiązującej do surowej reguły kapucynów, doskonale komponuje się również z wnętrzem świątyni, stanowiąc wręcz niezbędne jej uzupełnienie.

Wspomniany już projekt powiększenia kościoła wolskiego, którego współautorem był A. Nieniewski, nie został zatwierdzony ze względu na lokalizację w objętej zakazem budowania strefie przyfortecznej²²³. O pracy tej wiadomo tylko, że architekci uznali „kościół stary za prezbiterium dla nowego”²²⁴, co jednoznacznie określa wyłącznie koncepcję wyjściową, której rozwinięcie mogło podążać w kilku co najmniej kierunkach.

Do następnej realizacji doszło dopiero w r. 1909; była to kaplica Wodzyńskich w Izbicy Kujawskiej²²⁵. Dostawiona do korpusu gotyckiego kościoła, wyważona stylistycznie pomiędzy gotykiem a renesansem, wyróżnia się oryginalnie przeprowadzonym połączeniem — przez podparcie systemem narożnych przypór — kwadratowego założenia przechodzącego wyżej w ośmiobok. Przedsięwzięciem nieco poważniejszym były — przeprowadzone w latach

²¹⁹ TPEchn R. 1902 s. 120.

²²⁰ KW R. 1889 nr 96 s. 3; R. 1890 nr 54 s. 4.

²²¹ „Zorza” R. 1891 nr 25 s. 8.

²²² T. Jaroszewski i A. Rottermund, *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1977 s. 70 poz. 304—305.

²²³ J. Dziekoński, *Kościół p.w. św. Stanisława*, s. 107.

²²⁴ Tamże.

²²⁵ ADW Projekt kaplicy z r. 1909.

1913—1914 — prace w pobliskim Brdowie, gdzie oprócz kaplicy dobudowano po obu stronach prezbiterium aneksy, mieszczące zakrystię i skarbiec²²⁶. Barokową kaplicę, złożoną na przedłużeniu skarp gotyckiego kościoła paulinów równie opina na narożach interesująco rozwiązany system podpór. Artykulację ścian dopełniają pary pilastrów, na które schodzą faliste profile szczytów, unoszących czaszę kopuły w rodzaj lukarn z kuliście wykrojonymi otworami okien.

Podjęte w tym samym czasie kolejne prace — w Inowłodzu około r. 1912 i Siennie w r. 1913, poprzedza informacja Z. Mąceńskiego o nie zrealizowanym projekcie do Belska z r. 1909²²⁷. W Inowłodzu chodziło o dobudowanie zakrystii i chóru przy kościele p.w. św. Michała²²⁸. Natomiast znacznie szersze zamierzenia w Siennie, wykraczające poza zwykłe powiększenie, przerwała wojna²²⁹. Zdołano tylko dobudować do zakrystii pomysłowo rozwiązany aneks a w okresie międzywojennym wrócono do koncepcji Oskara Sosnowskiego (1880—1939), którego projekt uzyskał aprobatę Wydziału Konserwatorskiego TOnZP jeszcze w r. 1913²³⁰. Ostatnia realizacja tego typu przewidziana była w Szańcu, gdzie w r. 1914 miano dostawić niewielką kaplicę, symetryczną do kruchty usytuowanej z lewej strony korpusu gotyckiego kościoła²³¹.

3 Przekształcenia (przebudowy)

Przekształcenie budowli jest z reguły zadaniem znacznie poważniejszym od powiększenia, zarówno co do rozmiarów samych

²²⁶ AIS Materiały TOnZP. Rzut kościoła, zmierzony przez J. Dziekońskiego w r. 1908. Projekt dobudowy, nadesłany przez Komitet Archeologiczno-Budowlany we Włocławku, był rozpatrywany na posiedzeniu Wydziału Konserwatorskiego TOnZP w r. 1910. Por.: *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1910*, Warszawa 1911 s. 22. Datowanie prac na podstawie: KZSP t. 5 z. 8 s. 4.

²²⁷ Niewątpliwie miała to być rozbudowa kościoła, zrealizowana ostatecznie na podstawie projektu J. Koszyc-Witkiewicza w latach 1935—1936. Por.: „Rocznik Archidiecezji”, s. 243; KZSP t. 10 z. 5 s. 1.

²²⁸ *Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Konserwatorskiego TOnZP*, w: PTechn R. 1913 s. 24.

²²⁹ Wprawdzie Wydział Konserwatorski zakwalifikował do realizacji projekt O. Sosnowskiego, lecz z zachowanych szkiców (AIS Materiały TOnZP) wynika, że prace rozpoczęto na podstawie dokumentacji J. Dziekońskiego. W reprodukowanym po wojnie projekcie O. Sosnowskiego, zakrystia jest już naniesiona w nowym kształcie i zaznaczona jako istniejąca. Por.: AiB R. 1927 rys. na s. 266.

²³⁰ *Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Konserwatorskiego TOnZP*, w: PTechn R. 1913 s. 618; *Sprawozdanie Zarządu TOnZP za r. 1913/1914*, Warszawa 1916 s. 32.

²³¹ AIS Materiały TOnZP —teczka Szaniec. Niedatowane pismo J.

robót jak i stopnia ich trudności. W kilkudziesięcioletnim okresie pracy J. Dziekońskiego przebudowy występowały często i w bardzo zróżnicowanym zakresie. Architekt zdawał się preferować ten rodzaj działalności, pozwalający wykazywać się najwyższym kunsztem ale też w pewnym sensie weryfikować własny profesjonalizm. Trudno bowiem przypuszczać, że ze względów czysto komercyjnych, będąc u szczytu kariery, przyjmowałby zlecenia z odległego Dyneburga czy Korca.

Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, pierwszym przedsięwzięciem tego rodzaju było przekształcenie kościoła w Bednarach. Mimo wyjątkowo sprzecznych informacji dotyczących zarówno datowania, jak i osoby architekta, najbardziej logiczna wydaje się być teza, że w latach 1880—1885 J. Dziekoński dobudował tam nowy korpus do osiemnastowiecznego prezbiterium²³². Skromny nowy

Dziekońskiego do Wydziału Konserwatorskiego oraz jego opis kościoła z dn. 30 kwietnia 1914 r.

²³² Z KZSP t. 2 z. 5 s. 5 wynika, że kościół w Bednarach zbudował K. Wojciechowski w r. 1893, co jest oczywiście nieprawdą. Równie bałamutne przekazy podają wydawnictwa diecezjalne. W „Roczniku Archidiecezji”, s. 299 czytamy, że obecny kościół „wg projektu J. Dziekońskiego w r. 1893 rozpoczął ks. S. Jabłonowski”, a ks. M. Jaźwiński w latach 1915—1923 — po zniszczeniach wojennych — „wyremontował, powiększył wieżę, odbudował zakrystię i podcienia [...] wg projektu arch. L. Panczakiewicza”. W kolejnej publikacji znajdujemy zapis, że kościół został „zbudowany w r. 1869, przebudowany w r. 1893 wg projektu J. Dziekońskiego, [...] w latach 1878/1879 odnowiony zewnątrz i wewnątrz”, *Katalog Archidiecezji*, s. 340. Uporządkowanie tych informacji, z których każda brana z osobna jest fałszywa — stanie się możliwe po ich porównaniu z trzema dodatkowymi źródłami, których wiarygodność nie ulega kwestii. Pierwszym są notaty do historii parafii w Bednarach, sporządzone w latach pięćdziesiątych przez miejscowego proboszcza — ks. H. Grabowskiego. Wynika z nich, że około r. 1711 dobudowano do drewnianego kościoła nowe, murowane prezbiterium i talkąż zakrystię. W r. 1869 parafię objął ks. S. Jabłonowski, który administrował nią aż do r. 1907. On to „kościół drewniany — morderzeliwo rozebrał i na miejscu jego postawił kościół nowy, murowany z cegły z niewielką wieżą, wg projektu architekta Dziekońskiego”. Niestety, w zapiskach ks. H. Grabowskiego wydarzenie to nie jest datowane. Dalej dowiadujemy się, że „w roku 1913 parafianie tutejsi zapragnęli wybudować piękną, trzynawową świątynię”, a „architekt warszawski Panczakiewicz zrobił projekt kościoła w stylu barokowym”; jednak „projekt ten nie został skuteczniejszy”. Drugim ważnym źródłem jest wykonany przez K. Wojciechowskiego w r. 1885 rysunek z natury kościoła, przechowywany w Tekach Ikonograficznych Działu Dokumentacji Naukowej Muzeum Narodowego w Warszawie. Natomiast trzecim — notatka tegoż architekta w AIS — *Materiały TOnZP*,teczka Bednary, gdzie czytamy, że miejscowy proboszcz „w roku 1880 [...] wziął się do fabryki”, dokończony „w minionym roku”. Notatka nie jest opatrzona datą, lecz można sądzić, że powstała współcześnie z rysunkiem, tj. w r. 1885. Pozwala to z dużym prawdopodobieństwem ustalić przebudowę kościoła na lata 1880—1885, przyjmując za pewnik, że dokonał jej J. Dziekoński.

kościółek był dość odległy od kanonów estetycznych przełomu siódmej i ósmej dekady ubiegłego stulecia. Pozbawiony prawie zupełnie neorenesansowej sztywności form, przy zachowaniu wielkiej dyscypliny kompozycyjnej wypływającej ze świadomego nawiązania do rodzimego baroku w prowincjonalnym wydaniu, znalazł miejsce w szkicowniku K. Wojciechowskiego²³³, który właściwie ocenił walory artystyczne pracy początkującego architekta.

Kościół przetrwał w niezmiennym postaci do r. 1915; mocno uszkodzony przez Niemców, został w latach dwudziestych poddany gruntownemu remontowi, w trakcie którego częściowo zrealizowano planowaną już wcześniej dalszą rozbudowę. Zupelne przekształcenie wieży i zakrystii, dostawienie do boków podcieni, zmniejszenie kształtu szczytów nadało budowli dość pospolity wygląd, charakterystyczny dla całkowicie już w owym czasie wyeksploatowanego nurtu architektury narodowej²³⁴. W r. 1939, znajdująca się na linii frontu bitwy nad Bzurą świątynia bednarska kolejny raz uległa zniszczeniu. Po odbudowie trudno już odnaleźć w niej ślady pozostawione przez J. Dziekońskiego.

Kilka następnych prac, powstałych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, realizowano w Warszawie i najbliższych okolicach; są to świątynie stołeczne — p.w. św. Aleksandra i p.w. św. Karola Boromeusza oraz kościoły w Powsinie i Babicach.

Chrystian Piotr Aigner (1756—1841), wnosząc w latach 1818—1825 kościół ufundowany przez społeczeństwo Królestwa Polskiego na cześć swego władcy — cara Aleksandra I, dla wyrażenia hołdu należnego monarsze posłużył się wzorem rzymskiego Pantheonu²³⁵. Próby powiększenia niewielkiej rotundy, będącej pierwszą świątynią katolicką wybudowaną w dziewiętnastowiecznej Warszawie, podejmowano już od połowy stulecia²³⁶. Nieudane rozwiązania z lat poprzednich skłoniły władze miejskie do rozpisania konkursu, którego warunki ogłoszono w r. 1883. Spośród osiemnastu prac za najlepszą uznano projekt opatrzony godłem „alfa-

—krzyż-omega”; drugą nagrodą uhonorowano S. Szyllera a trzecią — Anzelma Krysińskiego (1836—1885). Jeszcze przed opublikowaniem oficjalnego sprawozdania sądu konkursowego „Przegląd Techniczny” zamieścił charakterystykę projektu J. Dziekońskiego, zasługującą na przytoczenie w większym fragmencie: „Autor [...] otacza stary kościół wąskim pierścieniem, z zagłębieniami na osi poprzecznej rotundy i kaplicami na osiach przekątnych oraz przybudowywa [...] część nową, o trzech nawach, sklepionych systemem halowym, z kwadratowymi wieżami o jednej kondygnacji, po obu stronach głównego wejścia. Wejście to osłania portyk, czterokolumnowy (pseudoperipteros), utworzony z porządku korynckiego, nieco większych rozmiarów niż porządek zastosowany w elewacjach bocznej i tylnej. Stare sklepienie rotundy pozostawiono, pokrywając takowe kopułą znacznej wysokości. Od tyłu, za ołtarzem wielkim mieści się zakrystya, a nad nią skarbiec”²³⁷.

Prace rozpoczęte dopiero w r. 1886, podzielono na dwa etapy — do r. 1889 wykonano trójnawowy korpus, poprzedzający rotundę, która przez ten czas była dostępna dla wiernych, a do r. 1894 uporano się z całością robót²³⁸. Po zniszczeniach ostatniej wojny, S. Marzyński przywrócił świątyni wygląd zbliżony do pierwotnego, zgodnie z pokutującą ówczesnie doktryną wartościowania zabytków na podstawie ich metryk.

W r. 1792 nastąpiło poświęcenie, założonego dwa lata wcześniej cmentarza powązkowskiego oraz erekcja kościoła p.w. św. Karola Boromeusza, wzniesionego przez pięć miesięcy tegoż roku wedle planów „architekta królewskiego”, utożsamianego z Dominikiem Merlinim²³⁹. Skromną budowlę poddano w XIX w. kilkakrotnym remontom, a w r. 1850 została ona dość znacznie powiększona przez Alfonsa Kropiwnickiego (1803—1881), który zaprojektował przedłużenie w kierunku zachodnim, zmieniając całkowicie dawny układ części prezbiterialnej²⁴⁰.

Przekształcenie kościoła powązkowskiego nastąpiło w latach 1891—1898 na podstawie dokumentacji opracowanej rok wcześniej przez J. Dziekońskiego²⁴¹. O wyborze form architektonicznych, w

²³⁷ H., *Konkurs na powiększenie kościoła ś-go Aleksandra w Warszawie*, PTechn R. 1884 s. 28.

²³⁸ J. Dziekoński, *Przebudowa kościoła ś-go Aleksandra*, s. 291; Tenże, *Przebudowa kościoła ś-go Aleksandra w Warszawie*, „Architekt”, R. 1903 s. 64.

²³⁹ B. Gomoła, *Monografia kościoła p.w. św. Karola Boromeusza*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dra Z. Bani na Wydziale Teologicznym ATK. Warszawa 1981 s. 15; „Rocznik Archidiecezji”, s. 90.

²⁴⁰ J. Bartoszewicz, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym*, Warszawa 1855 s. 358.

²⁴¹ *Przebudowa kościoła ś-go Karola na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie*, PTechn R. 1899 s. 803 n.

²³³ Rysunek K. Wojciechowskiego był ostatnio reproduktowany w: B. Szymanowska, *Zabytkowa architektura polska w tekach ikonograficznych Działu Dokumentacji Naukowej Muzeum Narodowego w Warszawie*. Katalog, Warszawa 1983 il. 3 poz. kat. nr 41.

²³⁴ Nie wykluczone, że wykorzystano podówczas projekt L. Panczakiewicza z r. 1913, albo wcześniejszy — K. Skórewicza, wzmiankowany w protokołach Wydziału Konserwatorskiego z dn. 11 lutego i 3 marca 1908 r.

²³⁵ T. Jaroszewski, *Chrystian Piotr Aigner*, w: *Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki*, Warszawa 1965 t. 5 s. 161 n.

²³⁶ Pierwszą próbę powiększenia podjął H. Marconi w r. 1854, a po nim kolejno — Józef Kwiatkowski (1820—1881) w r. 1867, Zygmunt Kiślański (1831—1897) w r. 1870, W. Hirszel w r. 1875 i J. Hinz w r. 1882. Por.: Z. Kiślański, *Projektowane powiększenie kościoła świętego Aleksandra w Warszawie*, PTechn R. 1882 s. 34 n.

które obleczone budowlę zdecydował najpewniej klasycyzujący fronton, przejęty z realizacji D. Merliniego, jako jedyny zachowany element o wyrazistych cechach stylowych. Ze starej świątyni pozostał fragment fasady zawarty pomiędzy wieżami, dostawionymi po obu stronach nawy, projektowanej początkowo o nieco większej szerokości²⁴². Ostatecznie dwuprzęsłowy korpus wyznaczał obrys pierwotnych ścian bocznych, dochodzących do skrzyżowania, od którego brała początek zupełnie nowa część przybytku.

Kościół p.w. św. Karola Boromeusza, zaprojektowany „w stylu odrodzenia włoskiego”, pozostając przykładem wszechstronności architekta, udowadniającego perfekcyjne opanowanie form klasycznych stanowi pod tym względem epizod bez jakichkolwiek następstw w jego twórczości. Poprawne użycie motywów intensywnie eksploatowanych już od tylu dziesięcioleci nie mogło być inspirujące. Zostaje tutaj wyczerpany wątek kosmopolitycznego neorenesansu, zapoczątkowany przekształceniem aignerowskiej rotundy, która też otwiera sekwencję świątyń warszawskich decydujących o ugruntowaniu pozycji zawodowej J. Dziekońskiego.

Osiemnastowieczne prywatne fundacje podwarszawskie, po kilkudziesięciu latach — w zmienionych warunkach społecznych i gospodarczych — stawały się zbyt szczupłe i prawie bez wyjątku poddawane były rozbudowom, często stanowiącym pretekst do drastycznych przekształceń przy zachowaniu jedynie symbolicznych relikwów ze starych budowli. Na kilka miesięcy przed wybuchem wojny J. Dziekoński na forum Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości przedstawił swój projekt z r. 1896 wraz z opinią, że barokowa fundacja Elżbiety Sieniawskiej w Powsinie straciła cechy zabytku po radykalnym przekształceniu dokonany w latach 1889—1891 przez Józefa Hussa (1864—1904)²⁴³. Komisja Konserwatorska zgadzając się z poglądem o niewielkich walorach artystycznych przybytku, pozostawiła architektowi decyzję o wyborze koncepcji, tj. skierowaniu do realizacji projektu z 1896 r., czy wykonaniu nowej dokumentacji²⁴⁴. Ostatecznie prace przeprowadzono po wojnie — w r. 1921; wobec braku bezpośrednich dowodów nie można jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie — czy ich projektodawcą był J. Dziekoński i kiedy powstała dokumentacja? Niewątpliwie jest tylko, że w r. 1896 taki projekt został opracowany.

²⁴² Por.: Rysunki w „Kuryerze Codziennym”, R. 1891 nr 145 i w PTechn R. 1899 tabl. XXXVII.

²⁴³ AIS Materiały TONZP, teczka Powsin, Referat J. Dziekońskiego z dn. 6 maja 1914 r.

²⁴⁴ Tamże. Sprawozdanie komisji rozpoznawczej o projekcie kościoła w Powsinie z dn. 9 maja 1914 r.

Z kościoła w Babicach, wystawionego w r. 1728 sumptem Jana Szembeka, „pozostała zaledwie część frontu”²⁴⁵, nie dająca się obecnie nawet wyodrębnić z fasady o jednorodnym, neobarokowym rozczłonkowaniu i takież dekoracji. J. Dziekoński opracował projekt rozbudowy około 1897 r., a zgodę na jego realizację otrzymano w dwa lata później, natychmiast przystępując do prac, uwieńczonych benedykcją w 1902 r.²⁴⁶ Później wystąpiły wieloletnie przerwy w prowadzeniu robót wykończeniowych, a wznoszenie wieży rozpoczęto już po odzyskaniu niepodległości²⁴⁷.

Kościół jest inspirowany warszawską świątynią pokarmelicą²⁴⁸, której program przestrzenny został zredukowany jedynie o kopułę nad skrzyżowaniem. Mimo poszerzenia naw bocznych, system artykulacyjny elewacji frontowej wypływa również z koncepcji Efraima Szregera²⁴⁹, wzbogaconej wolutowymi spływami oraz półkolistym szczytem. Te dodatkowe elementy wieńczące niwelują klasycystyczne akcenty pierwowzoru, stanowiąc zarazem doskonale pod względem kompozycyjnym zamknięcie fasady, przeprowadzone w duchu późnego baroku²⁵⁰. Świadome i twórcze czerpanie z narodowego dziedzictwa wzorów konstrukcyjnych i dekoracyjnych czyni ze świątyni babickiej ogniwo pośrednie pomiędzy historyzmem z elementami swojskimi w ujęciu jeszcze archeologicznym, a historyzmem o wyjątkowo wysokim, jak na ostatnią dekadę ubiegłego stulecia, stopniu przetworzenia, dokonanej w stylu, którego walory dopiero zaczęto dostrzegać.

Kolejną partię zleceń J. Dziekoński opracowywał już pod auspicjami Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Zgodnie z regulaminem, przedstawiciele Wydziału Konserwatorskiego podawali projekty kolegialnej krytyce, której ślady przetrwały w zachowanych archiwaliach. Nieco wcześniej — od r. 1903 była po-

²⁴⁵ Archiwum Parafialne w Babicach ks. W. Taczanowski, *Historja kościoła Babickiego*, rps.

²⁴⁶ Tamże. *Historja kościoła Babickiego napisana przez* ks. Władysława Taczanowskiego, rps. Jest to późniejsza, rozszerzona wersja pracy przytoczonej wyżej. Ks. W. Taczanowski był proboszczem babickim w latach 1897—1913.

²⁴⁷ Od r. 1921, a nie w latach 1925—1926 jak w: KZSP t. 10 z. 17 s. 1, gdzie również data rozpoczęcia przebudowy wcześniejza o 10 lat; oba błędy powtórzone w: ZAIBWP t. 15 s. 85. Odnośnie rozpoczęcia prac przy wieży porównaj: Archiwum Parafialne w Babicach. *Sprawozdanie z działalności ks. ks. Proboszczów w parafji Babice w przeciągu ostatnich lat pięćdziesięciu* (przez ks. B. Jastrzębowskiego — proboszcza od r. 1913), rps.

²⁴⁸ Wspólne jest również wezwanie obu kościołów.

²⁴⁹ T. Jaroszewski, *Architektura doby Oświecenia w Polsce*, Warszawa 1971 s. 80 n.

²⁵⁰ Półkolisty szczyt był ulubionym elementem wieńczącym Jakuba Fontany. Por.: A. Bartczakowa, *Jakub Fontana. Architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970 s. 293 n.

stanowiona przebudowa kościoła w Gabinie²⁵¹, zarzucona po dziesięcioletnich zabiegach na rzecz budowy nowego przybytku. W tym samym roku architekt wykonał inwentaryzację późnogotyckiego kościoła w Mińsku Mazowieckim, zdefiniowanego kilkakrotnie przeróbkami w XVIII i pierwszej połowie XIX w. Wspomniana inwentaryzacja wraz z wykonanymi w latach 1909—1910 szczegółowymi rysunkami roboczymi pozwalają zarówno na określenie koncepcji przekształcenia jak i umożliwiają stosunkowo dokładne rozwarstwienie obiektu²⁵². Architekt dobudował do korpusu nawy boczne, przechodzące — po obu stronach prezbiterium w szereg kaplic, dodając ponadto jedno przeszło usytuowane w miejscu dawnej kruchty oraz transept, którego północne ramię stanowi osiemnastowieczna przybudówka.

Mimo radykalnego przeobrażenia układu przestrzennego i form architektonicznych, rozbudowa kościoła mińskiego była przeprowadzona ze swoistym pietyzmem dla substancji zabytkowej, której w pewnym stopniu podporządkowano nie tylko kompozycję wnętrza ale również i ukształtowanie bryły. Równie przekonywująco prezentuje się fasada — począwszy od kształtu wież i ich hełmów, poprzez zdobnictwo fryzu czy ornamentykę profilowań aż do wejścia głównego. Zostało ono poprzedzone rodzajem wręcz secesyjnego portyku o niepowtarzalnym wyrazie uzyskanym dzięki połączeniu zbarbaryzowanych, swojskich kolumniek — balasów²⁵³ z odpowiednio wykrapowanym belkowaniem. Nieodparty urok elewacji frontowej potęgują doskonale wyważone, chociaż oryginalne proporcje, w pewnym stopniu wynikające — jak się wydaje — z utrzymania sklepień nawy na pierwotnej wysokości, co byłoby kolejnym przejawem uszanowania dokonań poprzednich pokoleń budowniczych.

Powiększenia wybiegające poza dobudowę niewielkich aneksów nie związanych strukturalnie z obiektem stanowią bodaj najtrudniejsze przedsięwzięcia w przypadku kościołów średniowiecznych. Tradycyjnie ukształtowane bryły z nawarstwionymi przybudówkami o zróżnicowanej postaci i formach tworzą organizmy nie poddające się przekształceniom bez zastosowania drastycznych metod. J.

²⁵¹ BLit R. 1903 nr 10 s. 199.

²⁵² AIS Materiały TOnZP. Rzut poziomy kościoła przed rozbudową, narysowany w r. 1903 przez Z. Mączyńskiego na podstawie notat J. Dziekońskiego. Archiwum Parafialne w Mińsku Mazowieckim. Rysunki robocze z projektu technicznego. Zachowało się 9 rysunków — pierwszy z nich (oznaczony numerem 2) opracowany w maju 1909 r., a ostatni (nr 26) — w kwietniu 1910 r. Wcześniej, w latach 1903—1908, musiał być wykonany projekt wstępny, na podstawie którego uzyskano pozwolenie na podjęcie prac.

²⁵³ Te balasy, na które już w połowie XIX w. wskazywał F. Tournelle, były na początku stulecia następnego wręcz kanonicznym motywem architektury narodowej.

Dziekoński miał sposobność zetknięcia się z tą problematyką, zainicjowaną w r. 1906 pracami przy farze w Radomiu, jeszcze kilkakrotnie. Z tegoż roku pochodził również niezrealizowany projekt przebudowy kościoła w Cerekwi, gruntownie przebudowanego przez S. Szyllera dopiero w okresie międzywojennym²⁵⁴. W r. 1907 została opracowana rewaloryzacja obronnego założenia w Ptkanowie, a w następnym — 1908, pierwsza wersja rozbudowy kościoła w Tczowie — Tczów I — zaniechana już w trakcie realizacji, ze szkodą dla starej świątyni, którą ostatecznie zdecydowano rozebrać.

W r. 1907 Rząd Gubernialny zezwolił na podjęcie prac przy farze radomskiej, a w latach 1908—1909 pod kierunkiem Stanisława Lamparskiego wykonano podstawowe roboty budowlane. Kościół powiększono stosunkowo nieznacznie. Kosztem zupełnie zniszczonej ściany frontowej zostało dostawione przeszło mieszczące kruchtę o szerokości nawy głównej i bocznej, utworzonej — od południa — w miejsce kaplic, które podzieliły los fasady. Po przeciwnej stronie, na krótkim odcinku pomiędzy wieżą a zakrystią — odtworzoną w zmienionych kształtach — nawa boczna powstała w obrysie zachowanych murów dwuprzęsłowej kaplicy p.w. Św. Trójcy²⁵⁵.

W r. 1907 odbyło się posiedzenie Komisji Budowlanej TOnZP poświęcone zamierzonemu powiększeniu kościoła w Ptkanowie. J. Dziekoński zapoznał zebranych z walorami świątyni „pochodzącej z XIV w. i zasługującej na uwagę zarówno starannością budowy z kamienia ciosowego, jak z powodu murów cmentarnych, które stawiają ją w szeregu interesującego, a rzadkiego już dzisiaj typu kościołów obronnych”. Następnie przedstawił swą koncepcję polegającą na przedłużeniu nawy o jedno przeszło z wiernym odtworzeniem fasady. Zdaniem obecnego na tym spotkaniu Władysława Marconiego (1848—1915), był to „sposób najczęściej praktykowany w historii powiększeń i przebudowań kościołów, znany pod nazwą monumentalnego”²⁵⁶.

Sekwencję zamierzeń, których przeprowadzeniu przeszkodziła przede wszystkim wojna, otwiera projekt kościoła w Dobrowodzie, prezentowany w r. 1910 na wystawie w warszawskiej Zachęcie, jako wspólne opracowanie J. Dziekońskiego i Z. Mączyńskiego.

²⁵⁴ Archiwum Parafialne w Cerekwi — projekt wstępny z r. 1928.

²⁵⁵ AIS Materiały TOnZP. Pismo J. Dziekońskiego do Wydziału Konserwatorskiego z dn. 25 lipca 1907 r. oraz Protokół z narady w sprawie kościoła Farnego w Radomiu z dn. 2 sierpnia 1907 r.; J. Wiśniewski, *Monografia dekanatu Radomskiego*, Radom 1911 s. 209; R. Brykowski, *Fara p.w. św. Jana Chrzciciela w Radomiu. Studium historyczno-konserwatorskie*, Warszawa 1970 mps w Urzędzie Konserwatora Wojewódzkiego w Radomiu.

²⁵⁶ AIS Materiały TOnZP, teczka — różne. Protokół posiedzenia komisji Budowlanej w sprawie kościoła w Ptkanowie.

go²⁵⁷. W tym samym okresie mogła powstać również niezrealizowana i nieznaną koncepcja przekształcenia fary w Zwoleniu²⁵⁸, a w r. 1911 był gotowy projekt rozbudowy kościoła parafialnego w Kargowie²⁵⁹, gdzie do przepartego arkadowymi otworami korpusu zamierzano dostawić nawę boczną oraz — na froncie — kopułową kaplicę pełniącą funkcję kruchty. Niewiele relikwów miało pozostać ze starej świątyni w Korytnicy Łaskarzewskiej, gdzie rozbudowa według dokumentacji z r. 1912 — Korytnica I, była w gruncie rzeczy pretekstem do wystawienia w tym samym miejscu okazałej bazyliki²⁶⁰. Ostatnie dwa projekty z tej grupy powstały w r. 1913 z przeznaczeniem do Dyneburga (Dźwińska), gdzie architekt otrzymał „zupelną swobodę w projektowaniu powiększenia”²⁶¹ oraz Fajslawic, gdzie planowano „dobudowanie nawy krzyżowej, uwieńczonej kopułą z dwiema kaplicami i zakrystią”²⁶² do osiemnastowiecznego kościoła przypisywanego Joachimowi Hempłowi (ok. 1744—1810)²⁶³.

Około r. 1914 udało się natomiast rozpocząć prace w Korcu²⁶⁴, zamykające prawie czterdziestoletnią działalność konserwatorską

²⁵⁷ J. Wiercińska, *Katalog prac*, s. 75.

²⁵⁸ AIS Materiały TOnZP,teczka Zwoleń. Rzut poziomy kościoła pomierzony przez J. Dziekońskiego w r. 1909. W „Sprawozdaniu W. Konserwatorskiego z wyjazdu do Zwolenia z dn. 19 sierpnia 1918 r.” (tamże), znajdujemy wzmiankę, „że projekt powiększenia kościoła był — lecz upadł”. Jednak w latach 1920—1935 kościół zwoleński został powiększony. Autor projektu rozbudowy jest nieznan. Por.: „Rocznik Diecezji Sandomierskiej”.

²⁵⁹ Kościół w Kargowie został rozbudowany w latach trzydziestych, prawdopodobnie na podstawie projektu. W. Borowieckiego, sporządzonego w r. 1933.

²⁶⁰ Archiwum Parafialne w Korytnicy Łaskarzewskiej — projekt rozbudowy z r. 1912.

²⁶¹ PTechn R. 1914 nr 9 s. 116.

²⁶² Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Konserwatorskiego TOnZP z dn. 25 lutego 1913 r., w: PTechn R. 1913 nr 11 s. 142.

²⁶³ T. Jaroszyński i A. Rottermund, *Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm Henryk Minter, Architekci polskiego klasycyzmu*, Warszawa 1974 s. 9.

²⁶⁴ Projekt powstał najpewniej w r. 1913. Por.: PTechn R. 1913 s. 582, 608. Komisja Konserwatorska uznała, że „pomysł powiększenia szczęśliwy i nadający się do wykonania, jako zachowujący zasadniczy charakter zabytku i pozostawiający w widoku ogólnym najistotniejsze jego części nienaruszone”. Natomiast w r. 1914 proboszcz korecki informował, że budowa „kościółka posuwa się naprzód według planów p. Dziekońskiego, które rzeczono Towarzystwo zaakceptowało”. Por.: AIS Materiały TOnZP. Opinia Wydziału Konserwatorskiego z dn. 20 sierpnia 1913 r., podpisana m.in. przez K. Skórewicza i J. Wojciechowskiego; Pismo proboszcza do TOnZP z dn. 28 kwietnia 1914 r. Zakres prac projektowanych do wykonania jest nieznan. Wiadomo tylko, że do jednej z naw barokowego kościoła „dobudowano wysoką kaplicę ośmioboczną”. Por. M. Oriowicz, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*, Łuck 1929 s. 249.

J. Dziekońskiego, która wprawdzie nie zawsze była pozytywnym „przykładem ilustrującym tendencje i myśl konserwatorską na przełomie stuleci”²⁶⁵, jednak stanowiła o rozwoju tej myśli w kierunku wyznaczanym przez stan wiedzy teoretycznej.

Tablica III

Zestawienie projektów konserwatorskich Józefa Dziekońskiego

I Prace restauracyjne

a) zrealizowane

1 Zwoleń —	kaplica Kochanowskich przy kościele p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego woj. radomskie projekt: 1896 r. realizacja: w latach 1896—1902
2 Wilno —	kł p.w. św. Anny projekt: 1900 r. i 1903 r. realizacja: w latach 1900—1919
3 Częstochowa —	odbudowa wieży klasztornej projekt: 1901 r. realizacja: w latach 1901—1906 przez S. Szyllera, który był też współautorem dokumentacji
4 Inowłódz —	kł p.w. św. Idziego woj. piotrkowskie projekt: 1911 r. realizacja: w latach 1911—1912

b) nie zrealizowane

1 Gębice —	kł p.w. św. Mateusza woj. bydgoskie projekt: ok. r. 1905
2 Krzemienica —	kł p.w. św. Jakuba woj. piotrkowskie projekt: 1911 r.

II Powiększenia (dobudowy)

a) zrealizowane

1 Warszawa —	kł p.w. Przemienienia Pańskiego projekt: ok. r. 1890 realizacja: w latach 1890—1891
2 Izbica Kujawska —	kaplica Wodzyńskich przy kle p.w. WNMP woj. włocławskie

²⁶⁵ R. Brykowski, *Fara p.w. św. Jana Chrzciciela*, s. 26.

- projekt: 1909 r.
realizacja: przed r. 1914
- 3 Brdów —
kł p.w. św. Wojciecha
woj. konińskie
projekt: ok. r. 1910
realizacja: w latach 1913—1914
- 4 Inowłódz —
kł p.w. św. Michała
woj. piotrkowskie
projekt: ok. r. 1913
realizacja: przed r. 1914
- 5 Sienno —
kł p.w. św. Zygmunta
woj. radomskie
projekt: 1913 r.
realizacja: przed r. 1914

b) nie zrealizowane

- 1 Warszawa —
kł p.w. św. Stanisława bpa
projekt: 1895 r.
- 2 Belsk —
kł p.w. Świętej Trójcy
woj. radomskie
projekt: 1909 r.
- 3 Szanec —
kł p.w. WNMP
woj. kieleckie
projekt: 1914 r.

III Przekształcenia (przebudowy)

a) zrealizowane

- 1 Bednary —
kł p.w. śś. Macieja i Małgorzaty
woj. skierniewickie
projekt: ok. r. 1880
realizacja: w latach 1880—1885
- 2 Warszawa —
kł p.w. św. Aleksandra
projekt: 1883 r.
realizacja: w latach 1886—1894
- 3 Warszawa —
kł p.w. św. Karola Boromeusza
projekt: 1890 r.
realizacja: w latach 1891—1898
- 4 Powsin —
kł p.w. św. Elżbiety
woj. warszawskie
projekt: 1896 r.
realizacja: ok. r. 1921 (?)
- 5 Babice —
kł p.w. WNMP
woj. warszawskie
projekt: ok. r. 1897
realizacja: w latach 1899—1902 i do r. 1926

- 6 Mińsk Mazowiecki —
kł p.w. Narodzenia NMP
woj. siedleckie
projekt: ok. r. 1903
realizacja: od r. 1908
- 7 Radom —
kł p.w. św. Jana Chrzciciela
projekt: 1906 r.
realizacja: w latach 1908—1910
- 8 Ptkanów —
kł p.w. św. Idziego
woj. tarnobrzeskie
projekt: 1907 r.
realizacja: w latach 1908—1910
- 9 Korzec —
Związek Radziecki
projekt: ok. r. 1914
realizacja: ok. r. 1914

b) nie zrealizowane

- 1 Gąbin —
kł p.w. św. Mikołaja
woj. płockie
projekt: ok. r. 1903
- 2 Cerekiew —
kł p.w. św. Stanisława
woj. radomskie
projekt: 1906 r.
- 3 Tczów (I) —
kł p.w. św. Jana Chrzciciela
woj. radomskie
projekt: 1908 r.
- 4 Dobrowoda —
kł p.w. św. Marii Magdaleny
woj. kieleckie
projekt: ok. r. 1910
- 5 Zwoleń —
kł p.w. Podwyższenia Krzyża Św.
woj. radomskie
projekt: ok. r. 1910 (?)
- 6 Kargów —
kł p.w. św. Józefa
woj. kieleckie
projekt: 1911 r.
- 7 Korytnica
Łaskarzewska —
kł p.w. św. Bartłomieja
woj. siedleckie
projekt: 1912 r.
- 8 Dyneburg (Dźwińsk) Związek Radziecki
projekt: 1913 r.
- 9 Fajslawice —
kł p.w. św. Jana Nepomucena
woj. lubelskie
projekt: 1913 r.

ANDRZEJ MAJDOWSKI

Der römisch-katholische Sakralbau in dem Projektierungsschaffen von Józef P. Dziekoński (1844—1927)

(Zusammenfassung)

Józef P. Dziekoński (1844—1927) gehörte in den letzten Jahrzehnten des 19 und am Anfang des 20 Jhs. zu den aktivsten Schöpfern auf dem Gebiet der Sakralbaukunst; er wurde als Architekt von über hundert Kirchen angesehen. Auf Grund der Quellenforschungen stellt der Autor fest, dass nach den Entwürfen von Dziekoński 66 Kirchen erbaut worden sind; 14 Entwürfe wurden nicht verwirklicht und über 10 wurden ihm falsch zugeschrieben bzw. sie finden keine archivalische Bestätigung. Unter den erbauten Kirchen unterscheidet der Autor: frühe Basiliken in sog. Übergangsstilen, Basilikal- und Hallenkirchen in weichsel-baltischem Stil sowie Kirchen im Stil des umgewandelten Historismus (des Traditionalismus).

Ein anderes Gebiet der Aktivität J. Dziekońskis waren konservatorische Arbeiten. Nach seinen Projekten sind vier Kirchen restauriert, fünf erweitert und neun umgebaut worden. In der Zeit, da sich theoretische Voraussetzungen für die Denkmalpflege ausbilden, erscheint die Projektierungsaktivität J. Dziekońskis für die damaligen konservatorischen Unternehmungen jedenfalls auf dem Gebiet des Königsreichs Polen — repräsentativ.

Übersetzt von Juliusz Zychowicz